

प्रस्तावना

मराठी भाषेची उत्पत्ति

महाराष्ट्राशयां भाषां प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः ।—दण्डी

विषयग्रन्थ:— महाराष्ट्र शब्दकोशाच्या दुसऱ्या विभागाच्या प्रस्तावनेमध्ये भाषाशास्त्रासंबंधी विवेचन करताना, विशिष्ट मानवसमाजामध्ये भाषा प्रथम कशी उत्पन्न होते, त्या मानवसमाजाच्या आयुष्यक्रमाच्या, विस्ताराच्या, व स्थानान्तराच्या अनुरोधानें बर्गेरे भाषेच्या मूळ स्वरूपांत पुढे कृक्षकसा वदल होत जातो, मूळ भाषेपासून अनेक भाषा-शाखा कशा बनत जातात व त्यांच्याहि पुढे अनेक पोटभाषा कशा बनतात; तसेच समाजामध्ये निरनिराळ्या कालीं निरनिराळ्या बोली प्रचलित होऊन मूळ भाषेची इतकीं स्थिरतरें होतात कीं, या भाषावंशाचें मूळ शोधून काढणेहि किती कठीण होत जातें यासंबंधी विवेचन केले आहे. तसेच जगामध्ये ज्या निरनिराळ्या भाषा आज प्रचलित आहेत त्यांचे परस्परांशीं संबंध कोणते आहेत, निरनिराळ्या प्रदेशांत कोणते निरनिराळे भाषावंश प्रचलित आहेत व त्यांचा शाखाविस्तार कसा होत गेला आहे यासंबंधीहि तेथें विवेचन केले आहे. प्रस्तुत स्थर्वीं आपणांस आपण जी आज मराठी भाषा बोलतों तिचा वंशविस्तार कसकसा होत आला आहे, या भाषावृक्षाच्या मुळाशीं कोणती मुख्य भाषा होती, तिचा शाखाविस्तार पूर्वीं कसकसा होत गेला, मराठी भाषेचें या मूळ भाषेशीं व तिच्या निरनिराळ्या शाखांशीं कोणतें वांशिक नातें संभवते हें पाहावयाचें आहे. तसेच आज आपणांस प्रचलित असें जै मराठीचें स्वरूप परिचित आहे तसेच तिचें स्वरूप पूर्वीं होतें काय? किंवा तिचीं यापूर्वीं कसकशीं अवस्थांतरे होत गेलीं हेहि पाहावयाचें आहे.

आर्यांचे मूळगृहः— आज आपण जी मराठी भाषा बोलतों ती आपले अस्यंत प्राचीन काळचे पूर्वज जे आर्य लोक ते जी भाषा बोलत असत तिचीं अनेक अवस्थांतरे होत होत बनलेली आहे. या आर्य लोकांचे मूळगृह कोठे होतें यावद्दल आतांपर्यंत अनेक विद्वानांनी निरनिराळी मर्ते प्रदर्शित केली आहेत, ते अस्यंत प्राचीन काळी उत्तर ध्रुवाजवळ वस्ती करून राहत होते असें लो. टिळकांनी ‘वेदांतील आर्यांचे आर्किटक प्रदेशांतील मूळगृह’ या ग्रंथांत दाखविले आहे. रा. नारायण भवानराव पावगी यांनी आर्य हे मूळचे भरतवंशांतीलच रहिवासी असून त्यांच्या उत्तरध्रुवापर्यंत वसाहती झाल्या होत्या असें प्रतिपादन केले आहे. यूरोपीय ग्रंथकारांनी अनेक निरनिराळे प्रदेश आर्यांचे मूळ वस्तिस्थान म्हणून निर्दिष्ट केले आहेत. यूरोपचा वायव्यकडील भाग, आशिया व यूरोप यांचा संधिप्रदेश, उत्तर ध्रुवाच्या आसपासचा प्रदेश, आर्मेनिया व ऑक्सस आणि जकस्टार्टिस नव्यांच्यामधील दुआव, कॉकेशस अथवा हिंदुकुश या पर्वतांचा माथा, संयां ऑस्ट्रिया-हंगेरीने व्यापिलेला टापू, व सैवेरिया यांपैकीं कोठे तरी आर्यांची अस्यंत प्राचीन काळीं प्रथम वस्ती असून तेथेन ते जगाच्या निरनिराळ्या भागांत पसरले असें निरनिराळे संशोधक मानतात.

आर्यांची मूळगृहकालीन भाषा:— आर्य लोक आपल्या मूळ निवासस्थानांत वस्ती करून राहिले असतांना कोणती भाषा बोलत होते व तिचें त्या वेळचें स्वरूप कसें असावें यासंबंधीहि निरनिराळ्या विद्वानांचे निरनिराळे तर्क आहेत. भारतीय पंडितांच्या मर्ते त्या वेळचें भाषेचें स्वरूप ज्या भाषेमध्ये वेदांच्या संहिता उपलब्ध आहेत, त्या भाषेपेक्षां फारसें निराळे नसावें; उलट कांहीं पाश्चात्य विद्वानांचे मत असें आहे कीं सध्यां आपणांस वेदांमध्ये आठलणारे भाषेचें स्वरूप मूळगृहीन भाषेपेक्षा पुष्कळ निराळे असून तें बरेच उत्तरकालीन व मूळ भाषेमध्ये बरेच फेरफार झाल्यानंतरचे बनलेले आहे. वैदिक भाषेप्रमाणेच मूळगृहीन भाषेच्या ज्या निरनिराळ्या शाखा आशिया व यूरोप खंडांत प्रचलित आहेत त्यांची परस्परांशीं तुलना करून व त्यांतील घर्नीच्या उच्चारणपद्धतीत कसकचे फरक पडले गेले असावेत याचा अभ्यास करून मूळच्या भाषेच्या स्वरूपासंबंधीं कांहीं सिद्धांत भाषाशास्त्रांनीं काढले आहेत.

શૈષરે યા પંડિતાને તર યા સિદ્ધાન્તાંસ અનુસ્રણ મૂલ ભાષેચે સ્વરૂપ કસે અસાંહે તૈં દાખલિયાસાઠીં એક ગોષ્ઠ ત્યા ભાષેંત લિહુન દાખલિયી આહે. તી ગોષ્ઠ વ તિચે તુલનેકરિતાં સંરકૃત સ્વરૂપ આગિ મરાઠી અર્થ પુછે દિલે આહેત.

શૈષરેચી મૂલગૃહીન ભાષેંતીલ ગોષ્ઠ:-- આવિસુ અકવસમ્ ક - આવિસુ જરિમનુ વર્ણ ન આ અસ્ત, દર્ક અકવંસ, તં વાઘમ્ ગરૂમ્ વધંતમ્ તમ્ ભારમ્ મધમ્, તમ્ મનુમ્ આકુ ભરતેમ્ અવિસુ અવબમજમસ્ આ-બવકતુ: કર્દ અધનુતે મઝ વિદંતિ મનુમ્ અકવગસ્ અગંતમ્ અકવાસ્સ આ બવકતનુ: કૃધિ અબેદ કર્દ અધનુતઝ વિવિદંત-સવસ્: મનુસ્ પતિસુ વર્ણામ્ અવિસામ્ કરણંતિ સ્વમજમ્ ધર્મમ્ વસ્ત્રમ્ અવિભજગસ્ ક દર્ણા ન અરિત. તત્ કૃતું વંતસુ અવિસુ અગ્રમ્ આ ભુગત.

સંભાવ્ય સંસ્કૃત રૂપાન્તર-અવિ: અશ્વાશ્વા:— અવિ: યરિમનુ ઊર્ણા ન આરત દરદર્ય અશ્વાનુ ગુરું વહન્તમુ વાહનું મહાન્ત ભારું એક મનુષ્યં ચ વહતુ:। અવિ: અશ્વાશ્વામ્ અવોચ્તતુ:। માનવે વહતુ: અશ્વાનુ દિદુષો મે હૃદયં હંયતે ઇતિ। અશ્વા: અવોચ્તત શુધિ અવે એતતુ વિદુષામ્ અસ્માકં હૃદ્ય હંયતે યત્ (તત્) માનવુ: પતિઃ અધીનામુ ઉર્ણા કૃણોતિ સ્વયં ધર્મ વસ્ત્ર વિમર્તિ અવિશ્યા: ચ ઊર્ણા ન અરિત। તત્ શુશ્વ્રાવનુ અવિ: અગ્ર અધાવતુ।

મરાઠી ભાષાંતર—મેંઢી વ ધોડે—જિચ્યા અંગાવરચી લોકર કાઢલેલી હોતી અશા એકા મેંઢીને મોઠે વાહન ઓળિત અસલેલે, મોઠે ઓળેં નેત અસલેલે વ એકા મનુષ્યાસ ઘેઉન જાત અસલેલે કાંઈ ધોડે પાહિલે. મેંઢી ધોડ્યાસ મહણાલી, ‘ધોડ્યાંના મનુષ્યાસ વાહુન નેતાંના પાહુન માઝયા મનાસ અત્યંત દુઃખ હોત આહે.’ ધોડે મહણાલે, ‘એક’ જ્યા વેળ્ઠી તુઝા ધની જો મનુષ્ય સ્વતઃચે કપડે ગરમ કેરણાસાઠી મેઢ્યાંચી લોકર ઘેતો વ મેંઢીલા કાંઈ લોકર રાહત નાહીં અસે આમ્હી પાહ્યોં ત્યા વેળ્ઠીંહિ આંદ્રાસ ફાર વાઈટ બાટોંને?’ હેએકુન મેંઢી પુછે પછ્યું ગેલો.

વૈદિક ભાષેચ્યા સ્વસ્ત્ર ભાષા:--વેદસંહિતાદિ વાઙ્મયાંત આર્યાચ્યા ભાષેચે સ્વરૂપ દૃષ્ટ હોતે તૈં મૂલગૃહ-કાલીન ભાષેચ્યા સ્વરૂપાવરહુકુમ તંતોતંત નસલેં તરી આજ જ્યા આર્યબેશીય ભારતીય ભાષા ઉપલબ્ધ આહેત ત્યાંમયે તૈં અત્યંત પ્રાચીન હોય. તૈં લિખિત વાઙ્મયાંત આજ ઉપલબ્ધ આહે હી ભારતયાંસ ફાર અભિમાનાસ્પદ અર્ચા ગોષ્ઠ આહે. વેદ-વાઙ્મય આજ આપણાંસ ઉપલબ્ધ અસલ્યામુલે આર્થ લોકાંચ્યા એકા કાઠ્યા ભાષેચે સ્વરૂપ આપણાંસ નિશ્ચિતપણે દૃષ્ટિસ પડતે; પરંતુ આર્થ લોકાંચ્યા એકંદર પરિભ્રમણાચા ઇતિહાસ પાહતાં બેદકાલ હા કેવલ ત્યાંતીલ એક ટપા મહણતાં યેરીલ. આર્થ લોક મૂલગૃહસ્થાનાપાસુન ફિરત ફિરત ભરતખંડાંત યેઝુન સ્થાયિક હોઝુન આપસ્યા યજ્ઞયાગાદિ સંસ્થાંસ વ વેદ-સંહિતાદિ વાઙ્મયાસ સ્થિર સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરુન દેરીપર્યેતચ્યા કાલાંત ત્યાંચે અનેક પરદેશાંત વ દીર્ઘકાલ ભ્રમણ ચાલુ હોતે હી ગોષ્ઠ આતાં સ્પષ્ટપણે ઇતિહાસજ્ઞાંસ વ પ્રાચીન કથાભ્યાસકાંસ જ્ઞાત જ્ઞાલેલી આહે. ભરતખંડામધ્યે યેઝુન સ્થાયિક હોણ્યાપૂર્બી જ્યા પ્રદેશાંતુન તે આલે ત્યાંપૈંકીં ભરતખંડાસ અતિદ્યાય જવાલ્ચા પ્રદેશ વ ભારતીય આર્યાસ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટા અત્યંત જવલ્ચચે લોક મહટલે મહણજે ઇરણ વ ઇરાણી અથવા પાર્દી લોકાંચે પૂર્વજ હે લોક હોત. યા પારશી અથવા ઇરાણી લોકાંચે જે અત્યંત પ્રાચીન ધાર્મિક ધંથ ઉપલબ્ધ આહેત ત્યાંચી ભાષા વૈદિક ભાષેશીં અગર્દીં જવલ્ચચી અસૂન કાંઈ ધનિ-નિયમ લાવિલે અસતાં એકા ભાષેચે રૂપાંતર દુસર્યા ભાષેંત સહજગત્યા કરતાં યેતે, ઉદાહરણાર્થ, પુછે દિલેલે ઉતોરે પાહા.

અવેસ્તા

તત્ શ્વા પેરેસા એરેશમોર્દ
વાઓચા અહુરા |
નેમંઘંહો આ યથા નેમે ઇસાવતો |
મહ્દા ફ્રયાઈ શ્વાવાસ |
સંહ્યોત મબહીતે
અત ને અષા ફ્રયા દજ્વાઈ હાકુરેના |
યથા-ને આ ચોહુ જિમતુ સંનઘ્યા ||૧||
તત્ શ્વા૦ | કથા અંઘ્રેઝશ

સંસ્કૃત

તત્શ્વાં પૃષે ક્રષ્ણ મે વચ અહુરા |
નમસ્યનુ આ યથા નમે ઇસાવન્તમુ |
મજદા પ્રિયાય ત્વાવાનુ શિષ્યાત્
માવતે | અત્ ન: અષા પ્રિયા દયાત્
સકરણ | યથા ન: આ બહુ જમેતુ
મનસા ||૧||

તત્ ત્વાં-કથમ્ અસો: વહિ-
સ્તસ્ય પૌર્વીમ્ | કથં સ્ફ્રેય યથા

મરાઠી

હે અહુરા, મી તુલા પુસ્તોં
તું મલા ખરે સાંગ | ન મરકાર કર-
ણાંયા મીં તુઝી ભાક્ષ કશી કરાબી |
તુઝ્યાસરખ્યાનેં ત્વાયિય અશા મલા
શિકવાંચે | પ્રિય અષાનેં આગ્રાંસ
મદત કરાબી | ડયસુલે ઉત્પન્ન હોઈલ. ||૧||

હે અહુરા૦-ઉત્તમ આત્મયાંચે

बहिस्तहा पघोऽर्वाम् ।
 काथे सूईद्याई ये ई पइतिषात् ।
 हूचो जी अघा स्पेन्तो
 इरिख्लेम् वीस्पाइव्यो, ।
 हारो मह्न्यु अहुमवीश्
 ऊर्वथो मझदा ॥२॥
 तत् थ्वा० कस् ना जांथा पता
 अपह्या पज्जस्येहा ।
 कस् ना खेंग स्तरेम चा दात अद्वानेम्, ।
 के या माओ उक्षयेह्ती
 नेरेफसइती थव्त् ।
 ता चित् मझदा बसेमी
 अन्याचा बीदुये ॥३॥

बेहिस्तुन शिलालेखांतील भाषा:—यापासून थोडे दूरच्चं पण संस्कृत भाषेशी चिशेष सदृश असें रूप आपणांस बेहिस्तुन येथें दारयबहुश् राजानें जे शिलालेख खोदून ठेवलेले आहेत त्यांमध्ये आढळतें. अवेस्ताची भाषा ब बेहिस्तुनच्या शिलालेखांची भाषा यांमध्ये वराच्च फरक आढळतो; तथापि या दोन्ही भाषांचीं रूपें संस्कृतपासून फार दूर नाहीत हेत्यांचे जें संस्कृत रूपांतर दिलेले आहे त्यावरून दिसून येईल. बेहिस्तुन लेखांचे संस्कृत रूपांतर करण्याचा प्रयत्न आजपर्यंत अनेक विद्वानांनी केला आहे, त्यांपैकीं शासुरजी कावसजी होडीवाला यांनी केलेले रूपांतर प्राचीन महाराष्ट्र (वि. २ पृ. २०९) मध्ये उल्लेखिलेले आहे, त्याचा थोडा भाग येथे देतो.

बेहिस्तुनलेख

थातीय दारयव(ह)उश् क्षाय-
 थिय(:) पसाव(:) १ मर्तिय(:)
 मगुश् आह(:) गौमात(:) नाम(न).
 हौवउदपतता हचा पैशिया(ह)
 उवादाया. अरकद्रिश् नाम(न)-
 कौफ(:); हचा अवदश(:)
 वियख्या माहा १४ रौचाविश् थकता
 आह(:), यदिय् उदपतता. हौव
 कारहा अवथा अदुरुजिय(:) अदं
 वर्दिय(:)अमिय् कुरौश् पुथ(:)क(न)
 बुजियद्या ब्राता. पसाव(:) कार(:)
 हरुव(:) हमिथिय(:) अबव(:) हचा
 क(न)बुजिय(:) अविय् अंव अशिव
 (न.), उता पास(:) उता माद(:)
 उता अनिया दह्याव(:) क्षथं हौव्
 अग्रवायता गर्मपदह्या माहा ९
 रौचाविश् थकता आह(:) क्षथं
 अग्रवायता. पसाव(:) क(न)
 बुजिय(:) (ह)उव मर्शियुश् अमियता.

इति प्रति-असेत्। स हि अषः स्पेन्तः
 रिष्ट् विश्वेभ्यः । दारः मन्युः अहुम्-
 विश् उर्वथः मजदा ॥२॥
 तत् त्वां०-कः ना जनयिता पता
 अघस्य पौर्यः । कः ना खं तारा॒ च
 दाति अधानं । कः यः मास्॑ उक्षयति
 नृप्सति तत् । तत् चित् मजदा
 वशामि अन्यत् च बिदुये ॥३॥

उत्तमत्वं कर्से असते । तें मी कर्से
 मिळवूं शकेन । कीं ज्यामुळे मी ही
 (स्थिति) पाळदूं शकेन । जींत
 पवित्र अघा नावडती आहे । आणि
 मलिन मन्यु प्रिय आणि आवडता
 आहे ॥२॥

हे अहुरा०-अपेचा जनिता आणि
 पुरस्कर्ता कोण आहे । सूर्य आणि
 तांयांना मार्ग कोण देतो । चंद्रास
 कोण बाढवितो व कमी करतो । हें
 व अःय मी जाणावै असे
 इच्छितो ॥३॥

संस्कृत

शास्ति दारयवहुः क्षत्रियः पश्चा-
 वा १ मर्त्यः मगुः आस गौमातः
 नाम्ना. असौ उदपत् त् सचा
 पैशियाहुवादया अरकद्रिः नाम्ना
 कूपकः सचा अतः वियख्य-
 नस्य मासस्य १४ रुचाभिः (रुभिः)
 सक्ता(भिः) आस यदि उदपत् असौ
 कारस्य एवं अथ अद्वृहत् अहं वर्दियः
 अरिम यः कुरोः पुत्रः कंबुजियस्य
 भ्राता. पश्चा वा कारः सर्वः अमैत्रेय
 अभवत् सचा कंबुजियेन अभि
 एनं अच्यवन् उत पासांन् उत मादान्
 उत अन्यान् देशान् क्षत्रं असौ
 अग्रभयत् गर्मपदस्य मासस्य ९
 रुचिभिः (रुभिः) सक्ता(भिः) आस
 क्षत्रं अग्रभयत् पश्चा वा कंबुजियः
 स्वमृत्युना आम्रियत.

मराठी

दारयवहुराजा आज्ञापित आहे
 कीं, नंतर एक 'मग,' मनुष्य गौमात
 नांवाचा होता, तो पैशियाहुवाद
 (पेशावर) हून उठला. अरकद्रिं नांवा-
 चा पर्वत (आहे), नेथून वियख्यन महि-
 न्याचे चौदा दिवस झाल्यावर त्यांने
 बंड उभारले. त्यांने सैन्याला अशा
 रीतीनें फसविले कीं, 'मी कुरुचा पुत्र
 (व) कंबुजियाचा भाऊ जो वर्दिय
 तो आहें' नंतर सर्व सैन्य कंबुजियाशीं
 शत्रु बनलें व त्याच्यासह पास(पर्शिया),
 माद (मीडिया) आणि इतर प्रांताना
 गेले. त्यांने त्या प्रांतांचे राज्य
 घेतलें; गर्मपद माहिन्यांतील ९ दिवस
 पूर्ण झाल्यावर त्यांने तें राज्य घेतलें.
 पुढे कंबुजिय स्वमृत्युनैं भेला (त्यांने
 आत्महत्या केली).

बोगोङ्कुइ येथील शिलालेखांतील उल्लेखः— याप्रमाणे आपण याच्या पूर्वीच्या काळाकडे दृष्टि टाकल्यास आपणांस भारतीय आर्यशीं संरक्षति, भाषा, बाळाय इत्यादि गोष्टीत एका काळी सदृश अशीं दुसरीं राष्ट्रैहि आढळून येतील. उदाहरणार्थ, बोगोङ्कुइ येथील शिलालेखांत मेसापोटेमियाच्या वायव्य भागांत मित्री येथे खि. पूर्व पंधराव्या शतकांत अर्ततम, अर्तमन्य, सौसंस्तर, सुर्तण, सुबंधु, दसरत, सुवरदत, यशदत, इत्यादि आर्य नांवं धारण करणारे राजे होऊन गेह्याचा उल्लेख आहे. तसेच हे राजे इंद्र (इन्द्र), वरुण (अ-रु-ण, अ-रु-व-ण), मित्र (मि-इत्तर) आणि नासस्य किंवा अश्विन (न-स-अत्-नि-इय) इ. देवतांची पूजा करीत असत्याव्हलचाहि उल्लेख त्यांत सांपडतो. या गोष्टीमुळे आर्य लोक आपल्या मूलगृहाकडून पूर्वेकडे ज्या मार्गानें सरकत गेले त्या मार्गांत मेसापोटेमियाचा वायव्य भाग असला पाहिजे. खि. पू. १८ व्या शतकांत वाविलोन जिवणाऱ्या कस्साईत लोकांत सुरिअस (संस्कृत सूर्य), मस्तक् इ-सारखीं आर्यदेवतानांमें सांपडतात यांचीहि कारण वरीलप्रमाणेच असावै. तसेच वाविलोनच्या पूर्वकालीन लेखांत उल्लेखिलेले व आर्यभाषा बोलणारे मंद किंवा मदलोक हे इतराणांतील मिडिज लोकांचे पूर्वज असावे आणि ते आर्यलोक पूर्वेकडे प्रयाण करीत असतांना मेसापोटेमिया, कुर्दिस्तान व पश्चिम इराण यांत वसाहत करून राहिलेल्या आर्याच्या एका टोळीपैकीं असावेत असें मानण्यास हरकत नाहीं.

संस्कृतच्या नातेवाईक भाषा:— याप्रमाणे आपण मार्गे मार्गे शोध करीत गेल्यास वैदिक संस्कृतीचे पुरस्कर्ते जे भारतीय आर्य त्यांच्याशीं सांस्कृतिक, सांप्रदायिक, विशेषतः भाषिक वगैरे अनेक प्रकारचे साम्य असलेली राष्ट्रै निरनिराळ्या प्रदेशांत पूर्वी निरनिराळ्या काळीं वारतव्य करीत होतीं असें दिसून येईल. या संशोधनाच्या अनुरोधाने भाषाक्षेत्राचे अवलोकन केल्यास आपणांस निरनिराळ्या भाषांचीं कुले, शास्त्रा, उपशास्त्रा वगैरे निश्चित करून मोठोमोठा प्रदेशांस व्यापून राहिलेल्या महसूलाच्या भाषांचे वंशवृक्ष निर्माण करतां येतील. आशियाखंडांतील झेंद अथवा अवेता भाषेप्रमाणेच यूरोपांतील ग्रीक, लॅटिन, विशेषतः लिथुआनियन व गॉथिक या भाषांतहि संस्कृत भाषेशीं सदृश असे अनेक शब्द आढळतात. हिंबू ही भाषा सेमेटिक व आर्यकुलाच्या वाहेची आपण मानतों पण तींतहि संस्कृतसदृश वरेच शब्द आढळतात ही गोष्ट आपणांस परिशिष्टांत अशा शब्दांची यादी दिली आहे तीवरून दिसून येईल. यांपैकीं लिथुआनियन ही जर्मनीपर्लीकडच्या प्रदेशाची भाषा असून तिच्या मूळच्या स्वरूपांत फार थोडा फरक झाला आहे व ती आजहि संस्कृतशीं वरीच जुळणारी आहे ही गोष्ट भाषाशास्त्रज्ञानीं पुढें मांडली आह. परंतु यासंबंधीं विस्तृत विवेचन करण्यास येथे अवकाश नसल्यामुळे व या विषयाचे दिग्दर्शन दुसऱ्या विभागाच्या प्रस्तावनेत केले असल्यामुळे आतां आपण फक्त भारतीय आर्य भाषेच्या वैदिक स्वरूपापासून पुढै ह्यांतर होत होत आजच्या मराठीचें स्वरूप करून वनत गेले हें पाहूं.

वैदिक भाषेतील स्थित्यंतरें:— वैदिक वाङ्ग्यामध्यें जी भाषा आपणांस आढळते ती आर्याच्या भाषेचे भरतखंडामध्ये त्यांची संस्कृत जेहां श्रेष्ठवाप्रत पौंचली होती त्या वेळचे एक स्वरूप होय असे वर ग्हटलै आहे. तथापि वैदिक वाङ्ग्यामध्यें जे संस्कृत भाषेचे स्वरूप आपणांस आढळते तेंहि एकच नाहीं तर त्यामध्येहि आपणांस त्याच भाषेचीं थोडाफार फरक असलेली भिन्न भिन्न स्वरूपे दृष्टीस पडतात. वैदिक वाङ्ग्य हैं सर्व एकाच काळ-खंडांत रचलेले नसून त्याची निर्मिति अत्यंत दीर्घ कालामध्यें चाढू होती. क्रृबेदांतील सूक्ते व उपनिषदें या दोन वाङ्ग्यामध्यें भाषेच्या दृष्टीने आपणांस पुष्कलच अंतर आढळेल. क्रृबेदसंहितेचाच केवळ जरी आपण विचार करूं लागलों तरी त्या संहितेतील सर्व सूक्तांची भाषा एकस्वरूपी नसून त्यामध्येहि भाषेच्या दृष्टीने फरक आढळून येतो व या दृष्टीने सूक्तांच्या रचनेचा कालानुक्रम आपणांस लावतां येतो. क्रृबेद संहिता हा अनेक सूक्तांचा संग्रह असून तीं सूक्ते निरनिराळ्या व कदाचित् एकमेकांपासून फार दूरच्या काळीं रचलीं गेलीं असावीं व संहितेमध्येहि त्यांचा अंतर्भाव भिन्न भिन्न काळीं होत गेला असावा हैं त्यांच्या भाषेच्या स्वरूपावरून स्पष्ट होते. यासंबंधीं निरनिराळ्या पाश्चात्यपंडितांचीं मर्ते पाहिज्यासारखीं आहेत.

प्रो. पिशोल तर ग्हणतो कीं, कांहीं सूक्ते सूत्रकालापेक्षां फारशीं जुनीं नाहींत यांत मुळींच संशय नाहीं. उलट ब्रूनहोफर तर सामान्यतः सर्व सूक्तांची रचना एक हजार बर्षीत झाली असून ती खि. पू. २५०० ते १५०० च्या दरम्यान झाली असावीं असें म्हणतो. म्हणजे पिशोलच्या मर्ते सर्व सूक्तांची रचना हिंदुस्थानांत झाली

असावी तर ब्रुनहोफरच्या मर्ते ती कासिपयन समुद्रापासून पंजावपर्यंतच्या प्रदेशांत—विशेषतः उत्तर इराणांत—ज्ञाली असावी. असे दिसते.

ग्रासमन्च्या मर्ते दोन ते सात या मंडळांचा एक गट असून त्यांतील सूक्तांत विशिष्ट क्रम आढळतो. यावरून दोन ते सात हीं मंडळे सर्वांत जुनीं असून १, ९, १० हीं मंडळे संग्रहात्मक असून, सर्वांत उत्तरकालीन असावीं. ८ व्या मंडळाच्या रचनेत कोणतीच व्यवस्था आढळत नसून तें या दोहोच्या मधील काळांतील असावे. यापैकी गोत्रमंडळावृद्धलचे ग्रासमनचे विधान बरोबर आहे. परंतु इतर बावतीत तें तितकेंसे ग्राह्य नाही; कारण पहिल्या मंडळांतील ५१ ते १११ या सूक्तांच्या अनुक्रमांत विशिष्ट पद्धति आढळते.

ग्रासमनने या विभागणीस विशिष्ट शब्दांच्या उपयोगाचे तत्त्व लावले आहे. परंतु काहीं सूक्ते त्याने केवळ दुर्वैध व गच्छाय असल्यामुळेच उत्तरकालीन म्हटली आहेत. लान्मन याने नामाच्या अस्त्यभागांच्या संख्यावरून सूक्तांचा कालानुक्रम लावण्याचा प्रयत्न केला आहे. उदाठ० अंतीं आ—औ (दि. व.); आसः—आः (पु. प्र. व. व.); आ—आनि (न. प्र. व. व.); एभि—ऐः (त्र. व. व.) या जोड्यांपैकी उत्तरपदेच फक्त अभिजात संस्कृतमध्ये आढळतात. यावरून अथर्ववेद हा अभिजात संस्कृतच्या आतिशय जवळ येतो व त्या मानाने क्रुवेद हा पुळकळ दूर जातो ही गोष्ट विशेषतः लान्मनने स्पष्ट केली. हेच तत्त्व त्याने क्रुवेदांतील निरनिराळ्या मंडळांना लावून पाहिले, त्यांत त्यास ग्रासमनप्रमाणेच गोत्रमंडळे (२ ते ७) हीं सर्वांत जुनीं व ८ आणि ९ हीं त्यानंतरचीं व दहावें त्यांच्याहिपेक्षां अलीकड्यांचे असावे असे दिसून आले. परंतु त्याने निरनिराळ्या मंडळांत जीं सूक्ते मागाहून अंतर्भूत केलीं गेलीं असावींत त्यांकडे लक्ष्य दिले नाहीं. जिमरच्या मर्ते २ ते ८ हीं मंडळे सर्वांत जुनीं असून १ व १० हीं नंतरचीं असावीं. कारण यांमध्ये वाविलोनमधील ज्योतिष्परिभाषा आढळते. ब्रुनहोफरने क्रुवेदांतील तुवन्त रूपांचा अस्यास करून असे दाखविले कीं धै(२), धै(६१) हीं अन्तीं असलेलीं रूपे जुनीं असून तये (२१४), त्यै(५), आणि तुम् (४), हीं अंतीं असलेलीं रूपे उत्तरकालीन अथवा ब्राह्मणकालीन असावींत. यावरून त्याने मंडळांचा कालानुक्रम पुढे दिव्यप्रमाणे लाविला. गौतम (४), भरद्वाज (६), वासिष्ठ (७), आत्रेय (५), वैशामित्र (३), भार्गव (२), आंगिरस (१, ८), व काष्ठ (१, ८). ब्रुनहोफरच्या अस्यासावरून वरील अनुमान जरी निश्चितपणे ग्राह्य धरतां येत नाहीं तरी त्यावरून एवढी गोष्ट स्पष्ट होते कीं गोत्रमंडळांत ‘धै’चा उपयोग उपास्त असून १६्या मंडळांत ‘त्ये’ हें रा. अधिक आढळते.

ओहेनवर्ग याने क्रुवेदरचनेचा अनुक्रम असा दिला आहे:—प्रथम १ ते ९ मंडळे, नंतर या मंडळांत पद्धलेली भर आणि नंतर दहावें मंडळ. हौपकिंस याने काहीं विशिष्ट २, ७, १०, २१, २३ इत्यादि संख्यावाचक शब्दांच्या उपयोगावरून सूक्तांचा रचनाक्रम लावण्याचा प्रयत्न केला आहे. परंतु त्याने स्वतःच आपल्या अनुमानासंबंधीं तीं कच्चीं असल्याचे विधान केले आहे. या एकंदर संशोधनाचा निष्कर्ष अनोंदने असा काढला आहे कीं, सर्व अथर्ववेद हा सर्व क्रुवेदाच्या नंतरचा आहे. क्रुवेदांतील दहावें मंडळ हें सर्वांत उत्तरकालीन आहे. १ ते ९ या मंडळांतहि काहीं सूक्ते इतरांपेक्षां वरीच उत्तरकालीन असावींत; परंतु तीं कोणतीं हें स्पष्टपणे दाखविला येणे वरेच कठीण आहे. या नऊ मंडळांतहि आठवें मंडळ सापेक्षतः काहींच्या मर्ते जुने आहे तर काहींच्या मर्ते उत्तरकालीन आहे. परंतु सातवें मंडळ हें वरेच पूर्वकालीन असून प्रथममंडळ हें उत्तरकालीन असावे.

ऋग्येदसंहितेचे कालविभाग:—अंतर्नोंदने क्रुवेदसंहितेचे कालानुरोधाने पांच विभाग पाडले आहेत. ते असे:—

(१) पहिल्या कालविभागांत जवळ जवळ निम्या क्रुवेदसूक्तांचा अंतर्भव होत असून, हांत अनुष्टुभ व तत्संदर्श इतर वृत्ते आढळतात. जगती छंदकचित्तच आहे. मित्र व वहण हांचीं सूक्ते बहुतेक याच कालविभागांत आढळून येतात; परंतु इंद्रसूक्ते व अग्निसूक्ते यांच्यापेक्षां तीं संख्येने वरींच कमी आहेत. सामसूक्तांतहि इंद्रसूक्ते हीं अनुक्रमांत प्रथम असून संख्येतहि सर्वांत अधिक आहेत. एकंदरींत या कालविभागाला ‘इंद्रकालविभाग’ अशी संशा देतां येईल.

(२) दुसऱ्या कालविभागांत बहुतेक सूक्तरचना विष्टुभ छंदांत असून अग्निसूक्ते जवळ जवळ इंद्रसूक्तां-इतकींच आहेत. याला त्रिष्टुभ-कालविभाग किंवा अग्निकालविभाग असे नांव देतां येईल. यांत क्रुवेदाच्या सुमारे एकपंचमांदा भागाचा अंतर्भाव होतो.

(३) तिसऱ्या कालविभागांत बहुतेक सूक्तरचना विष्टुभ् व जगती या दोन छंदांत असून दोन्ही छंदांतील सूक्तांची संख्या जवळ जवळ सारखी आहे. यांत प्रामुख्यानें वैश्वानर किंवा जातवेदस् जो अपि, सूर्य, उषस्, चावापृथिवी व आप: यांना उद्देश्यन सूक्ते रचिलेलीं आहेत. या सर्व सूक्तांत ॲडवेदाच्या शे. ३० भागाचा अंतर्भव होतो. या कालविभागाला पंचमहाभूतांसारख्या शर्कीच्या पूजेचा काल असें म्हणतां येईल.

(४) चवळ्या कालविभागांत एकाच सूक्तांत विष्टुभ् व जगती या दोन छंदांचे मिश्रण झालेले आढळते. या विभागांतील सूक्ते सुर्णीतील परंपरागत कनिष्ठ देवतांना उद्देश्यन आहेत. या विभागाला ‘लोककथांचा काल किंवा वालसारस्वत काल’ असें म्हणतां येईल.

(५) पांचव्या कालविभागांत प्रामुख्यानें उत्तरकालीन अनुष्टुभ् छंद आढळतो आणि सूक्तांना मंत्रांचे स्वरूप दिलेले आढळते. यावरून यास ‘मंत्रकाल’ असें म्हणतां येईल.

आर्नेहृष्णने निरनिराळ्या शब्दांच्या उपयोगांचा अभ्यास करून वरील रचनाकालाचे विभाग पाडलेले आहेत. उदाहरणार्थ, त्यांने असें दाखविले आहे कीं, दर्शकसर्वनामापैकीं ‘स्य’ आणि ‘त्य’ हीं वरीच जुनीं असून एतद् व त्याचीं रूपें वरीच अर्वाचीन आहेत. तसेच एन व अदस् हींहि उत्तरकालीन दिसतात. ‘सर्व’ हींहि सर्वनाम उत्तरकालीन दिसते. तसेच बृह व त्याचे समास हेहि उत्तरकालीन असावे. ‘कतर’ व ‘कतम’ यांपासून झालेलीं रूपेंहि उत्तरकालीन असून त्यापेक्षांहि यतर, यतम व इतर हीं अर्वाचीन आहेत. अन्यतर हे तर मुळीच आढळत नाहीं. शब्दयोगी अव्ययांचीं तरतमानत रूपें उत्तरकालांतच अधिक आढळतात. उपर आणि उपम हीं मात्र पूर्वकालीन दिसतात. अन्यतर आणि अन्तम हींहि पूर्वकालीन असून अन्तरिक्ष हे तद्रव रूप मात्र उत्तरकालीं अधिक आढळते. वितरम हे दुसऱ्या व तिसऱ्या कालांत अधिक आढळते. प्रथमपुरुषी एकवचनाचा उपयोगहि वराच उत्तरकालीन दिसतो. एक या शब्दाचा उपयोगहि उत्तरकालीन सूक्तांत अधिक आढळतो. उपमार्थी ‘न’ ह्या अव्ययाचा उपयोग पूर्वकालीन विभागांत म्हणजे पहिल्या व दुसऱ्या विभागांत अतिशय दृष्टीस पडतो. तिसऱ्या विभागांत त्यापेक्षां कमी प्रमाणांत आढळतो, आणि चवळ्या व पांचव्या कालांत तर तें जवळ जवळ अदृश्य होतें आणि अभिजात संस्कृतमध्ये तर हे लुतच होतें. ‘मु’ हे अव्ययहि प्रथमकालविभागांत विशेष दृष्टीस पडते; पण युद्धे पुढे होतें कनितच आढळते. ‘अच’ या शब्दाचा शब्दयोगी अव्ययासारखा उपयोग आरंभीच्या काळांत आढळतो, तर ‘अपि’ हा पुढील कालविभागांत अधिक आढळतो. अभिजात संस्कृतांत ‘अपि’ उभयान्वयी अव्ययाच्या स्वरूपांत सामान्यतः आढळते, परंतु ॲडवेद किंवा अशर्व-वेदांत तें तसें आढळत नाहीं.

प्राचीनांच्या समजुतीप्रमाणेहि ॲडवेदसंहितें अंतर्भूत झालेलीं सूक्ते जरी एकाच दर्जाचीं मानलीं जातात तरी मुख्य संहितेत प्रवेशा न मिळालेलीहि कांहीं सूक्ते संगृहित केलेलीं असून तीं ॲडवेदसंहितेस जोडलेलीं आहेत व त्यांस खिल अथवा पुरवणी म्हणून मुख्य संहितेपेक्षा गौण स्थान दिलेले आहे. आठव्या मंडळांतील वालाखिल्य या नांवांने संघोधल्या जाणाऱ्या अकरा सूक्तांच्या गटाचाहि संहितेत अंतर्भव होतो किंवा नाहीं यावळून मतभेद आहेच. गणपतकृष्णार्जीच्या प्रतीत हीं पुरवणीत दिलीं आहेत. संहितेचे पारायण करताना हीं सूक्ते वगव्यायांत येतात.

सर्वीत प्राचीन व अत्यंत परिश्रमानें, श्रद्धेने व पाठभेदहि न होऊ देता रक्षण केलेल्या ॲडवेद संहितेची ही स्थिति, तर इतर संहिता, ब्राह्मणे, व उपनिषदें यांची रचना दीर्घकालपैर्यंत होत असून त्यांमध्ये भाषेचीं निरनिराळीं स्वरूपे दृग्गोचर झाल्यास त्यांत मुळीच नवल नाहीं.

व्यवहारांतील भाषांमधील रूपबाहुल्य.:— आतां ही वौदिक वाङ्याची जी भाषा ती देखील ग्रांथिक अथवा वाङ्याची भाषा होय. व कोणतीहि भाषा जेव्हां वाङ्यामध्ये समाविष्ट होते अथवा ग्रंथस्वरूप पावते तेव्हां ती अधिक टाकाठिकीचे किंवा शिष्ट स्वरूप पावते असा भाषाशास्त्राचा सिद्धान्त आहे. तेव्हां वौदिक भाषेचे जै स्वरूप आपणांस दृष्टीस पडते तें तत्कालीन काव्यभाषेचे किंवा वाङ्याची, ग्रांथिक किंवा शिष्ट भाषेचे स्वरूप असले पाहिजे. ज्यावेळीं हे वाङ्य रचले जात होते त्यावेळच्या लोकांची प्रत्यक्ष व्यवहारांतील भाषा यापेक्षा थोडया फार शिथिल स्वरूपाची असली पाहिजे. तसेच तत्कालीन समाज सामाजिक, राजकीय वर्गारे वंधनांनी आज्ञ्यासारखा विशेष निगडित अथवा सूत्रवद् असणे संभवत नाहीं. तत्कालीन निरनिराळ्या जमातींमधील किंवा राष्ट्रांतील दलणवळण आज्ञ्याइतके

सुलभ असणें शक्य नाहीं; तेव्हां त्यांच्या भाषेत अथवा विशेषतः बोर्लींतहि फारशी नियमबद्ध घटना असणे शक्य दिसत नाहीं; त्यामुळे आपणांस तत्कालीन बोर्लींत एकाच शब्दाचीं अनेक प्रकारचीं रूपे किंवा एकाच धातुचीं व्याकरणदृष्ट्या भिन्नभिन्न रूपे आढळणे शक्य आहे व त्याप्रमाणे प्रत्यक्ष क्रग्वेदांतहि हें हूपवाहुत्य आपणांस मोळ्या प्रमाणावर आढळते. उदाहरणार्थ, तुवत्ताचीं रूपे करण्याचे त्यावेळीं निरनिराळे १६ प्रकार होते. तसेच प्राकृत भाषांतहि हें हूपवाहुत्य आपणांस अधिक स्पष्टपणे आढळते. याचे कारणहि हीं भिन्नभिन्न रूपे वापरणारे भिन्नभिन्न लोकसमाज एकमेकांशेजारीं रहात होते हेच होय. उदाहरणार्थ, युध्म् शब्दाचीं पंचमीच्या एक-बचनाचीं प्राकृत भाषेतील रूपे पुढे दिल्याप्रमाणे आढळतात:—तुव्भ, तुम्ह, तुज्ञ, तुहिंतो, तुरह, तईहिंतो, तइतो, तईउ, तुवाहिंतो, तुवतो, तुवाओ, तुवाउ, तुवाहि, तुवा, तुमाहिंतो, तुमतो, तुमाओ, तुमाउ, तुमाइ, तुमा, तुहाहिंतो, तुहतो, तुहाओ, तुहाउ, तुहाई, तुम्हा, तुज्ञाहिंतो, तुज्ञतो, तुज्ञाओ, तुज्ञाउ, तुज्ञाई.

तसेच 'भू' धातूचे प्रथमपुरुषाचे वर्तमानकाळाचे अनेक वचन खालील भिन्नभिन्न प्रकारांनी होते:— होअमु, होआसु, होइसु, होएसु, होअमो, होआमो, होइमो, होएमो, होअम, होआम, होइम, होएम, होएज्जासु, होएज्जामु, होएज्जेसु, होएज्जमो, होएज्जामो, होएज्जिसु, होएज्जेमो, होएज्जम, होएज्जाम, होएज्जिम, होएज्जेम, होसु, हामो, होम, होज्जमु, होज्जासु, होज्जेसु, होज्जमो, होज्जामो, होज्जिमो, होज्जेमो, होज्जम, होज्जाम, होज्जम, होज्ज, होज्जा.

वेदपूर्वकालीन भाषेचे अवरोमन:—याप्रमाणे क्रग्वेदकालीन भाषा किंवा सामान्यपणे वैदिक भाषा ही निश्चित भाषा धरली तर ही भाषा ज्या भाषेचे वाङ्गायीन अथवा शिष्ट स्वरूप पावली असेल ती जानपद-भाषा त्या वेळची सामान्य भाषा असली पाहिजे. या भाषेचे मूळ स्वरूप आपणांस वैदिक भाषेमध्ये किंवा त्यानंतरच्या त्या भाषेच्या स्वरूपामध्ये जे बोर्लीचे अवशेष निरनिराळ्या रूपांमध्ये अथवा व्याकरणविषयक अगर इतर क्रियांमध्ये असलेले आढळतील त्यांवरून जाणतां येण्यासारखे आहे. व कदाचित् याच अभ्यासावरून आपणांस पूर्व वैदिक अथवा वेदकालीन लोक सूक्तरचनेच्या कालापूर्वीं जी भाषा बोलत होते तिच्या स्वरूपाचेहि अवरोमन करतां येणे शक्य आहे.

वेदकालीन किंवा वेदपूर्वकालीन ज्या बोली प्रचलित असत त्यांमध्ये एकाच शब्दाचीं अनेक त-हेचीं रूपे किंवा तोच शब्द निरनिराळ्या त-हेचे उच्चार करण्याची पद्धत दिसून येते. व ही गोष्ठ कांहीं अंशानें आजहि आपण शिष्ट भाषा सोडून लोकांची सामान्य व्यवहाराची भाषा पाहिज्यास दिसून येते. उदा० आपण ज्या शब्दाच्या उच्चार-मध्ये 'ऐ' हा स्वर वापरतों त्याच शब्दाच्या उच्चार प्राचीन किंवा वेदपूर्वकालीं 'ऐ'च्या ऐवजीं पुढे दिल्याप्रमाणे निरनिराळे आठ स्वरसुच्छय घालून करीत असत. जेसे:—अइ, अई, आइ, आई, अए, अऐ, आए, तसेच अय, आय् असेहि दोन प्रकार अधिक असत. तसेच अउ, अऊ, आउ, आऊ, अओ, आओ, अऔ, अब, आब, अशा त-हेचे जे निरनिराळे बोर्लींतील उच्चार तेच प्रचलित भाषेत औं या एकाच स्वरानें निर्दिष्ट होतात. हीच गोष्ठ आपणांस मराठींतील असा किंवा ऐसा या शिष्ट शब्दांचीं जीं निरनिराळीं रूपे लौकिक व्यवहारात आढळतात त्यांवरून प्रतीत होते. उदा० अइसा, अईसा, आइसा, आईसा, अएसा, अऐसा, आएसा, आऐसा, अयसा, आयसा. तसेच डउक, ठुक, ठाउक, ठाऊक, ठओक, ठओूक, ठवका, ठवका. बील आठ आठ स्वरसंघापैकीं पहिल्या चार स्वरसंघांचा संघि पाणिनीकालीं अनुक्रमे ए आणि ओं असा झाला व पुढील चारांचा अनुक्रमे ए आणि ओं झाला. संहित स्वर असंहित उच्चारण्याची पद्धत जी सामान्य लोकांत आजहि आपणांस आढळून येते ती पाणिनीय संस्कृत भाषेत किंवा वाङ्गायीन संस्कृत भाषेत वंद पडली.

वैदिक भाषेतील स्वरांचे उच्चार असंहित राहिलेले तितउ, प्रउग यासारखे कांहीं बोर्लींतील शब्द त्याच स्वरूपांत मधूनमधून आढळतात. यापूर्वीच्या अवेस्ता भाषेत तर असंहित स्वर विपुलतेने आढळतात. उदा० अवे. अईऱ्यो=सं. एऱ्यः; अवे. देव=सं. देव; अवे. पद्धरि दद्धति = परिदधत; अवे. पओऱ्याम् = सं. पौवीम्; हीच पद्धति आपणांस प्राकृत भाषांमध्येहि आढळते. तसेच प्राणिनीय स्वरसंविनियमांप्रमाणे जेथे ए, ओ, व अर असे

संधि व्हावयास पाहिजेत तेथें अनुकर्मे ऐ, औ, आर् असे संधि झालेले कांहीं शब्द संस्कृत भाषेत आढळतात. उदा० प्रष्ठ+ञ्च= प्रष्ठौह, अक्ष+ञ्चहिनी अक्षौहिणी, स्व=ईर=स्वैर, क्रण=क्रणार्ण. तसेच पूर्ववैदिककाली इ, आ, हे स्वर असंहित उच्चारण्याची जेथे प्रथा होती तेथे 'या' असा संधि पाणिनीकाली रुढ झाला. परंतु ही पूर्वोच्ची लक्त आपणांस मराठीच्या प्राथमिक अवस्थेत आढळून येते. उदा० 'इआ पाटणी' असा प्रयोग आपणांस पाटण येथील शिलालेखांत आढळतो. तोच ज्ञानेश्वरकाली 'इया पाटणी' असा झाला व आजच्या मराठीत 'या' अथवा 'ह्या' पाटणी असा झाला. याप्रमाणेच मराठींतील तुआं, तुवां, त्वां हीं रुपे किंवा मिअ, मिया, म्यां हीं रुपे वरीलच गोष्ट सिद्ध करितात.

वेदपूर्वभाषेत अ, ए व ओ स्वर असलेल्या शब्दांतहि संस्कृतमध्ये फक्त अ हाच स्वर राहिला ही गोष्ट आपणांस संस्कृत व ग्रीकमधील कांहीं शब्दांची तुलना केली असतां दिसून येईल. उदा० सं. अस्ति, ग्री. एस्ति; सं. पतिसु, ग्री. पोतिस्; सं. अम्बर. ग्री. ओम्ब्रांस; हीच गोष्ट तालंब्य नियमाच्या वावर्तीत आपणांस स्पष्टपणे आढळून येते हें दुसऱ्या भागाच्या प्रस्तावावैत दाखविलेच आहे.

याप्रमाणेच संस्कृत भाषेभर्ये जे कांहीं शब्दाच्या विभक्तीच्या वावर्तीत रूपवाहुल्य दिसून येतेत्याचा मूलग्राही शोष केला असतां आपणांस असें आढळून येईल कीं हीं रुपे वापरणारे निरनिराळे समाज असून त्यांमध्ये प्रत्येकी एका विशिष्ट तन्हेचीं रुपे प्रचलित असत, व तीं त्या त्या समाजांत मान्य असत, परंतु व्याकरणकारांस त्यांचे एकत्रीकरण करण्याच्या वेळीं या भिन्न भिन्न परंतु प्रचलित रूपांस वैकल्पिक म्हणून आपल्या व्याकरणांत मान्यता द्यावी लागली ही गोष्ट मर्यै; मर्यै; घेन्यै, घेनवे; मर्याः, मतेः इ. रूपांवरून किंवा तरिथवस् शब्दांतील तस्थितवत, तस्थितवस् व तस्तुप् या तीन प्रकाराच्या प्रत्ययपूर्वे रूपांवरून दृष्टीस पडते. हा विशेष आर्य भाषांच्या वाल्यावस्थेत होता. ग्रीक भाषेतहि एकाच शब्दाचीं भिन्न प्रत्ययपूर्वे रुपे असत ही गोष्ट दिसून येते. उदा० प्रथमा *hudor*, पष्टी *hudatos*; तसेच लॅटिन भाषेत *Jecur*-liver, *Jecinoris*; *iter*-voyage, *itineris* याप्रमाणे 'रान्त' व 'नान्त' प्रत्ययपूर्वरुपे वैकल्पिक असत. तसेच संस्कृतमध्ये 'ब्रू' धातूचीं कांहीं रुपे लुत होऊन त्यांच्या टिकाणीं 'आह' धातूचीं रुपे समाविष्ट झाली. यावरून 'ब्रू' आणि 'आह' धातू वापरणाऱ्या दोन समाजांच्या भाषांचे एकीकरण झालें ही गोष्ट प्रतीत होते. तसेच बुधकौशिक त्रिष्णीने वापरलेले 'सीताया: पतये' हें किंवा पाराशरस्मृतींतील 'क्लीवे च पतिते पतौ' वचनांतील पतौ हें अपाणिनीय रूप तत्कालीन भाषेत मान्य होते हीहि गोष्ट वरील तत्त्वाचीच निदर्शक आहे. अशा गोष्टींवरूनच रा. वि. का. राजवाडे यांनीं संस्कृत भाषेच्या पूर्वकालीन दिथरीसंबंधीं पुढील अनुमाने काढिली आहेत.

(१) आर्य पूर्वजांची भाषा प्रथमारंभी वचन, विमक्ति, किंवा लिंग यांच्या प्रत्ययांखेरीज होती म्हणजे अप्रत्यय होती. (२) त्या अप्रत्ययकाळीं आर्यपूर्वजभाषेत सानुनासिक भाषा व निरनुनासिक भाषा असे दोन भेद झाले होते. [ही गोष्ट वर लॅटिन भाषेतील 'रान्त' व 'नान्त' नामरुपे उल्लेखिली आहेत त्यांवरूनहि दिसून येईल.] (३) त्या कालीं वैदिक पूर्वज कंठ उच्चार फार करीत. 'स'चा उच्चार वहुतेक 'ह' सारखा असे. [संस्कृत भाषेत ज्या शब्दांत 'स' असतो तेथें अवेस्ता भाषेत 'ह' हा वर्ण आढळतो, उदा० सोम-हओम; सप्तसिंधु-हसहिंदु; सरस्वती-हर-हृती; इ. यावरूनहि हीच गोष्ट स्पष्ट होते.] (४) तचा उच्चार वहुतेक स सारखा असे. उदा० चमस् शब्द चमत् असाहि उच्चारिला जाई. (५) स चा उच्चार न्ह सारखा होई व न्ह चा उच्चार जवळ जवळ हसारखा असे. ह व उपसर्जनीय हे वहुतेक उच्चारांत सारखे असत. (६) 'अ' त महाप्राण घातला म्हणजे ह होई व 'ह' तून महाप्राण काढला म्हणजे अ उच्चार होई. [वेदीस्तुन लेखांत- सं. अमैत्रेय :-हमिथियः] (७) आर्यपूर्वजभाषांत कालांतरानें प्रत्यय उत्पन्न झाले व प्रथम प्रत्यय वचनांचे झाले. (८) दोन निरनिराळे वचनप्रत्यय ल्यावणारे दोन भिन्न समाज होते. पैकीं एक समाज स्, स + स, स + स + स हे प्रत्यय लावी, दुसरा समाज म् व इ हे दोन प्रत्यय आणि इ हा तिसरा प्रत्यय लावून शिवाय एक, दोन, तीन, ह्या मात्रा लावून वचने दाखवी, येणेप्रमाणे दोन वचनप्रत्यय लावणारे दोन समाज होते. (९) तिसरा एक समाज होता तो स, स + स, व स + स + स हीं संस्थादर्शक अक्षरे नामाच्या पाठीमार्गे उपसर्ग म्हणून लावी. (१०) या तिन्ही समाजांत अद्याप लिंगप्रत्यय व विभक्तिप्रत्यय लावण्याचा प्रधात पडला नव्हता. मनांत खी-पुरुष भेद असे परंतु वैद्यकारणिक लिंग या समाजांना अद्याप माहीत झाले

नह्वें. अशा कालीं उत्तमुरुषवाचक व मध्यमुरुषवाचक सर्वनामांचीं एकदिव्यि वचनांचीं रूपे बनलीं गेलीं व तीं भाषेत इतकीं दृढ़ ज्ञालीं कीं लिंगप्रकरणीं हीं दोन्ही सर्वनामें कायमचीं अव्यय ठरलीं. त्वं म्हणजे स्त्री, पुरुष की पोर त्याचा बोध त्वं या रूपानें होत नाहीं, तर इतर कोणत्या तरी ज्ञापकानें होतो. त्या कालीं स हा संख्यावाचक शब्द यो जणाऱ्या समाजाचे सर्व प्रातिनादिक शब्द हलन्त होते. गाव्, हरव्, गुरव्, देवय्, रमय्, मातर, पितॄर, नर, अभिजित्, प्रतिपद् असे सर्व शब्द हलन्त असत. म, इ व ऽइ हे प्रत्यय यो जणाऱ्या समाजाचे शब्द हलन्त व अजन्त असे दोन्ही प्रकारचे असत. (११) उत्तमुरुषवाचक व मध्यमुरुषवाचक सर्वनामांचीं तिन्ही वचनांचीं रूपे प्रत्ययी समाजाच्या भाषेत जर्शीं होतीं तरीं उपर्सगीं समाजाच्या भाषेतहि होतीं. (१२) सर्वीच्या शेवटीं विभक्तिप्रत्यय उदय पावले. वचनांचीं तीन रूपे रानटी आर्य भाषेत होतींच. पैकीं एकवचनाच्या रूपापुढे विभक्तिप्रत्यय लागून निरनिराळया विभक्तयांचीं एकवचनें बनत, द्विवचनाच्या रूपापुढे विभक्तिप्रत्यय लागून निरनिराळया विभक्तयांचीं अनेकवचनांचीं रूपे तयार होत. (१३) अपत्यवाचक रूप करण्याकरितां मध्ये आ घारून वृद्धि दर्शवीत. उदा. पुत्र-प + आ + उत्र = पौत्र. याबून वृद्धिनियम निवाला.

शोडक्यांत सांगावयाचे म्हणजे पाणिनीपूर्वकालीं (१) साधी तुटक शब्दांची अप्रत्ययभाषा प्रथम असलेली दिसते. (२) नंतर प्रथमवचनाचे प्रत्यय जन्मास आले. (३) नंतर विभक्तिप्रत्यय जन्मास आले. (४) नंतर लिंगमेद होऊ लागला. (५) तो परिपूर्ण होतो न होतो इतक्यांत पाणिनीय भाषा दिथर म्हणजे मृत झाली.

बोलभाषा व साहित्यिक भाषा:—वैदिक भाषेचें जे स्वरूप आपणांस क्रुद्यवेदांत दिसून येते त्यामध्ये अधिक स्वातंत्र्य व व्याकरणनियमांची शिथिलता दृष्टीस पडते, क्रुद्यवेदांतील सूक्ते एकमेकांपासून वंशाच दूर असलेल्या कालखंडांमध्ये व तसेच भिन्न भिन्न प्रदेशांमध्ये तयार झालीं असल्यामुळे त्यांमध्ये व्याकरणविशेषक रूपवाहुत्य व स्थानिक वैशिष्ट्य प्रचुरपणे दृष्टोत्तरीस येते. या भाषेला जसजसे वाङ्मयीन अथवा ग्रांथिक स्वरूप प्राप्त होत गेले तसेतसे तिचे स्वरूप नियमबद्ध व कमी वैशिष्ट्ययुक्त होत गेले असे उत्तरकालीन वैदिक वाङ्मयाकडे पाहिले असता दिसून येते. वैदिक भाषेस प्रातिशाख्यादि ग्रंथांनी अधिक नियमितपणा आणण्याचा प्रयत्न केला. याच प्रातिशाख्यांची पुढे व्याकरणग्रंथांत परिणति झाली व त्या मानानें भाषेस अधिकाधिक एकहृष्टा व नियमबद्धपणा हीं प्राप्त होऊ लागलीं. या क्रियेची आपणांस पाणिनीकालीं पूर्ण वाढ झालेली दिसते. पाणिनीच्याहि पूर्वी इंद्रदशाकटायनादि अनेक व्याकरणकार होऊन गेले होते, व त्यांचे भिन्नभिन्न व्याकरणसंप्रदाय प्रचलित होते. या सर्व ग्रंथांचा व संप्रदायांचा परामर्श घेऊन पाणिनीं आपल्या व्याकरणांची रचना केली व जरी त्यानें केवळ अमुक शब्दांचे अमुक तंहेचे रूप बनते, विशिष्ट परिस्थितीं विशिष्ट आोदेश होतात इत्यादि तंहेचे केवळ वस्तुस्थितिनिर्दर्शक नियम आपत्या ग्रंथांत नमूद करून ठेविले आहेत; व अमुक करावै व अमुक प्रत्यय लावावा अशा तंहेचे विधायक नियम घातलेले नाहीत; तथापि पाणिनीं तत्कालीन प्रचलित भाषेचे स्वरूप निश्चित केल्यामुळे यापुढील ग्रंथकारांस त्या विशिष्ट पद्धतीसच अनुसून ग्रंथरचना करावी लागली. व पाणिनीच्या वस्तुस्थितिनिर्दर्शक सूत्रांसच नियमांचे स्वरूप प्राप्त क्षाले. याप्रमाणे संस्कृत भाषेचे स्वरूप नियमबद्ध बनून गेले. तथापि हे पाणिनीय व्याकरणहि सर्वमान्य होऊन पूर्णपणे अनुसरले जाण्यास कांहीं कालावधि अवश्य होता. व त्यामुळे कांहीं कालपर्यंत पाणिनीय नियमांस सोडूनहि रचना झालेली आपणांस संस्कृत वाङ्मर्यांत आढळून येते. प्रि. वै. का. राजवाडे यांनीं गीतेंतील अपाणिनीय प्रयोगांचे दिग्दर्शन आपल्या भांडारकर स्मृतिग्रंथांतील निवेदांत केले आहे तें याच गोष्टीचे उदाहरण म्हणून देता येईल. याप्रमाणे पाणिनीय कालापासून जसजसे आपण अर्वांचीन कालाकडे येऊ लागतों तसतशी आपणांस नियमबद्ध व नियपावाद रचना करण्याकडे अधिकाधिक प्रवृत्ति झालेली दृष्टीस पडते; व त्या मानानें वाङ्मयीन अथवा ग्रांथिक भाषा अधिकाधिक कृत्रिम होत जाऊन अधिक पांढित्यपूर्ण व सौन्दर्ययुक्त करण्याकडे ग्रंथकारांची प्रवृत्ति आढळून येते व त्या मानानें ती क्लिष्ट व दुर्बोधाहि होत चाललेली आढळून येते. यामुळे लोकांच्या सामान्य व्यवहारास ती अधिकाधिक निरूपयोगी होत जाऊन अखेरीस तिला केवळ ग्रांथिक बद्धभाषेचे स्वरूप प्राप्त होते.

अर्थात् संस्कृत भाषेचे रूपांतर होत असतांना समाजामध्ये लोकभाषा किंवा सामान्य लोकांची व्यवहाराची भाषा म्हणजे कोणती तरी भाषा अस्तित्वांत असलीचा पाहिजे, ही भाषा लोकव्यवहारास अधिक सुलभ व त्या मानानें व्याक-रणादि नियमांनीं विशेष जखडून न गेलेली अशी असावी. तसेच तिचे स्वरूप भिन्न भिन्न प्रदेशांतहि स्थानिक परस्थिती-प्रमाणे निरनिराळे असले पाहिजे; व त्याप्रमाणे आपण वेदकालापासून अलीकडील निरनिराळ्या काळखंडाचे निरी-क्षण केल्यास अशीच वस्तुस्थिति आढळते. सामान्य लोकसमाजाचा व्यवहार या निरनिराळ्या स्थानिक बोर्लीतूनच चालू राहिला. संस्कृत भाषेला जर्से पंडितीय विशिष्ट असे स्वरूप प्राप्त झाले तसेच सांप्रदायिक स्वरूपहि प्राप्त झाले. त्यामुळे पंडितीय वैचारिक चब्बल त्या भाषेत चालू राहिली, याच वेळी वैदिक धर्माची वाढ याच वर्गाच्या हातांत असल्यामुळे वैदिक धर्ममूलक यज्ञयागादि संस्था व विधि यांचे स्वरूपहि अधिक अवाढण्य व सामान्य जनसमूहाच्या अवांच्याच्या वाहेर वाढत गेले; यामुळे सामान्य जनसमूहाच्या पारमार्थिक उन्नतीस कांहीं तरी अल्प परिश्रमाचा व त्याच्या आटोक्यांतील मार्ग असण्याची आवश्यकता उत्पन्न झाली. व त्याचा परिणाम म्हणजे वैदिक धर्माविरुद्ध निरनिराळ्या काळीं प्रचलित झालेले संप्रदाय हा होय. अशा त-हेचा सर्वोत्तम महत्वाचा व प्रादेशिक दृष्टशा अत्यंत व्यापक असा संप्रदाय म्हटला म्हणजे बौद्ध संप्रदाय होय. बुद्धाचा जन्म किंवा वंश यांसंवंधीं किंतीहि भिन्न भिन्न मर्ते असलीं तरी त्यांचे कार्य सामान्य जनतेची ऐहिक व पारमार्थिक उन्नति घडवून आणणें हे होते याबदल दुमत नाहीं. वैदिक धर्मांतील यज्ञयागादि प्रचंड विधि अथवा तपश्रव्यादि खडतर मार्ग यांपासून पूर्णपणे अलिप्त व कोणत्याहि सामान्य मनुष्यास स्वतः आचरणांत आणण्यास सुलभ अशा मार्गानिं आपली पारमार्थिक उन्नति घडवून आणणें प्रत्येक व्यक्तीस शक्य व साध्य आहे या तत्वाचा प्रसार बुद्धानें कण्यास सुरवात करून आपणांस असंख्य अनुयायी मिळविले; व या तत्वाचा प्रसार केवळ भरतखंडांत नव्हे तर तत्कालीन ज्ञात जगाच्या व्याच्यांचा भागावर झाला. या तत्वाच्या प्रचारार्थं बुद्ध व त्यांचे अनुयायी यांस लेकांच्या प्रचलित अथवा सामान्य बोर्लींचा आश्रय करावा लागला; कारण यांस जो संदेश द्यावयाचा होता तो सामान्य लोकसमूहास द्यावयाचा असल्यानें त्यांच्याच मार्गांश असंख्य अनुयायी मिळविले; व या तत्वाच्या प्रसार केवळ भरतखंडांत प्रचलित असलेली सामान्य बोर्ली मागधी(नंतर धर्मसंगीतिकाळीं पाली) तिचाच अवलंब करावा लागला; यामुळे बौद्धधर्मीय विशेषतः बौद्धधर्माच्या प्राथमिक अवस्थेमध्ये हीनयानपंथीय वाड्यय पालीभाषेतच रचले गेले. येथे हेहि लक्षात ठेवले पाहिजे कीं, बौद्ध तत्त्वज्ञानाचा प्रसार प्रांरम्भी केवळ तोंडी व्याख्यान-प्रवचनादि रूपानेच झाला व त्यांचे वाढमयांत ग्रथन बुद्धनिर्बाणानंतर कांहीं काळानें कण्यांत आले; व पुनः जेव्हां हाच संप्रदाय आपली ग्रंथरचना संस्कृत वाडमयांत करूं लागला व महायान नांवाच्या पंथरूपानें मिरवूलागला. तेव्हा पुन्हा सामान्य जनतेपासून दुरावल्यामुळे भरतखंडांतून नष्ट झाला. या बौद्धसंप्रदायाच्याहि पूर्वींगासून किंवा समकालीन जैनांचा पंथ प्रचलित होता. यांतील सर्वोत्तम महत्वाचा व अखेरचा तिर्थकर अथवा प्रचारक जो महावीर त्यानेहि आपली कर्तव्यभूमि म्हणजे सामान्य जनसमूह व आपली प्रचाराची भाषा म्हणजे सामान्य जनसमूहाचीच भाषा जी अर्धमागधी तिचाच अवलंब केल्यामुळे या पंथाच्याहि प्रसार भरतखंडाच्या नांवांच्या भागावर झाला. त्या भाषेतीलहि या पंथांचे वरेच वाड्यय आज आपणांस उपलब्ध आहे. याप्रमाणेच या पंथांतील किंवा इतरहि सामान्य जनतेचे जे व्यवहार होत असत तेहि लौकिक बोर्लीमध्ये चालू असत; त्यामुळे अशा त-हेच्या जानपदबोर्लीहि संस्कृत भाषेवरोवरच ठिकठिकाणी प्रचलित होत्या. अर्थात् या बोर्ली व्याक-रणादि नियमांनीं फारशा वढ नसून त्यांचे स्वरूप स्थानिक असल्यामुळे भरतखंडाच्या भागांत निरनिराळ्या नांवांनीं व भिन्न भिन्न स्वरूपांत प्रचलित होत्या. अशा त-हेच्या अनेक बोर्लींचा उल्लेख निरनिराळ्या ग्रंथांत केलेला आपणांस आढळतो, या इतर बोर्लींना सांप्रदायिक वैशिष्ट्य नसल्यानें व ग्रंथरचनेची सर्वमान्य भाषा संस्कृत असल्यानें या लौकिक बोर्लींत फारशी ग्रंथरचना आपणांस आढळून येत नाहीं. यांसच सामान्यतः प्राकृत असे नांव दिलेले आढळते, परंतु त्यांस निरनिराळीं स्वतंत्र प्रादेशिक नांवेहि होतीं. व यांतील कांहीं बोर्लीमध्ये थोडी फार ग्रंथरचनाहि झालेली दिसून येते. (उदा० पैशाचींत बृहत्कथा) व कांहीं भाषांतील त्रुटित उल्लेख कांहीं संस्कृत ग्रंथांत आढळतात. तसेच संस्कृत नाटकांतून अमुक अमुक पाकाश्या तोंडीं अमुक अमुक प्राकृत भाषा घालाव्यात असे नियम पुढे उरविले गेले.

वेदकालीन बोर्लींचे विशेषः— प्राकृत भाषा महणून ज्या निरनिराळ्या बोर्लींस संबोध्यांत येते त्या वास्तविक लोकमध्ये प्रचलित असलेल्या निरनिराळ्या देशभाषा होत्या. यांपैर्कींच प्रकाश बोर्लीस (किंवा महत्वाच्या दोन तीन बोर्लींच्या मिश्र भाषेस) तिच्यामध्ये वाड्ययनिर्मिति झाल्यामुळे अधिक शिष्ट व सुसंवद्ध रूप प्राप्त होऊन ‘संस्कृत’ असें नांव मिळाले. तिच्या शिष्ट व सुसंवद्ध स्वरूपामुळे पुढील ग्रंथरचनाहि त्याच भाषेत होऊं लागून ती भाषा समृद्ध व संपन्न झाली. परंतु लोकव्यवहार सामान्य बोर्लींतच चालू होता.

या प्राकृत भाषा अथवा बोली वेदपूर्वकालीं आणि वेदकालींहि प्रचलित असल्या पाहिजेत. किंवद्दुना वेदकालापासून ज्या सामान्य लोकांत बोली होत्या त्याच पुढीं प्राकृत भाषा महणून संबोधल्या जाऊ लागल्या. या गोष्टीस आपणांस वेदांतच गमक आढळते. उदाहरणार्थ जे विशेष आज आपणांस प्राकृत भाषांमध्ये आढळतात, त्याच विशेषांचीं उदाहरणे आपणांस वैदिक वाड्ययांतहि मधून मधून दृष्टीस पडतात. यावरून वेदकालीन वैदिक भाषा बोलणाऱ्यांच्या भाषेवरहि तकालीन सामान्य अथवा जानपद भाषांचा परिणाम होत होता व कांहीं जानपद भाषांचे विशेष वैदिक लोक आपल्या भाषेत वापरीत होते हें स्पष्ट होते. असे विशेष पुढीं दिले आहेत.

वैदिक भाषेत आढळणारे प्राकृत भाषांतील कांहीं विशेषः——(१) प्राकृतामध्ये अनेक ठिकाणी कळकारावदल उकार करितात; वैदिक भाषेतहि तसाच प्रकार आढळतो. जसें—वृन्द=वृन्द; क्रतु=उत्त; पृथिवी = पुरुषी. वैदिक साहित्यात ‘कृत’ बदल कुट आढळते.—(ऋग्वेद १. ४६. ४.)

(२) प्राकृतांत जोडाक्षरांतील एका वर्णाचा लोप होऊन त्या वर्णाचा पूर्वस्वर न्हस्व असल्यास दीर्घ होतो. जसें—दुर्लभ = दूल्ह, विश्राम = वीसाम, स्फर्णी = फास. वैदिक भाषेतही असेंच होते. जसें—दुर्लभ = दूलभ—(ऋग्वेद, ३. २. २.), दुर्णाश = दूणाश (ऋ. ७-१८, २५.)—शुक्रयुः = प्रातिशाख्य; ३. ४३. श्रिथिरा—शिथिरा (ऋ. ७-४२, २.)

(३) व्यंजनान्त संस्कृत शब्दांतील अन्त्य व्यंजनाचा प्राकृतांत लोप होतो. जसें :— तावत् = ताव, यशस् = जस. वैदिक साहित्यातहि असलीं उदाहरणे आढळतात. जसें—पश्चात्=पश्चा (ऋ. १. १२३. ५; २. २७, ११ वगैरे—अर्थवसंहिता १०-४-११.), उच्चात् = उच्चा (ऋ. १. २४, १०; २८, ७; वगैरे तैतिरीयसंहिता—२. ३. १४.), नीचात् = नीचा—(ऋ. २. १३, १२; १४, ४; ४. ४, ४; ३८, ५; वगैरे. तैतिरीय संहिता २. २. १४.).

(४) प्राकृतांत संयुक्त रुचांच्या यांचा लोप होतो. जसें—प्रगल्भ = पगल्भ, श्यामा = सामा. वैदिक साहित्यातहि हें आढळून येते. जसें—अ-प्रगल्भ = अ-पगल्भ—(तैतिरीयसंहिता ४. ९. ६१.) न्यच = नित्रिच, (शतपथब्राह्मण, १. ३. ३. ३.)

(५) प्राकृतांत जोडाक्षरांच्या आधींचा स्वर न्हस्व होतो. जसें :— पात्र = पत्र, रात्रि = रत्ति, साध्य = सज्जा. वैदिक भाषेतहि असे प्रयोग आढळतात. जसें—रोदसीप्रा = रोदसिप्रा—(ऋग्वेद १०. ८८, १०.) अमत्र = अमत्र—(ऋग्वेद ३. ३६, ४.)

(६) प्राकृतांत संस्कृत ‘द’ चा ‘ड’ झालेला अनेक ठिकाणी आढळतो. जसें—दण्ड = डण्ड, दंस = डंस, दोला = डोला. वैदिक साहित्यात दुर्दभ = दूलभ,—वाजसनेयिसंहिता ३. ३६. पुरोडाश = पुरोदाश. शुक्रयुः: प्रातिशाख्य ३. ४४ अर्दीं रूपे झालेलीं आढळतात.

(७) प्राकृतांत ‘घ’ चा ‘ह’ होतो. जसें—चधिर = वहिर, व्याध = वाह; वेदभाषेतहि अशीं उदाहरणे सांपडतात. जसें—प्रतिसंधाय = प्रतिसंहाय,—गोपथब्राह्मण २. ४.

(८) प्राकृतांत संयुक्त व्यंजनांच्या मर्यें स्वराचा आगम होतो. जसें—क्लिष्ट=किलिष्ट; स्व = सुव, तन्वी = तणुवी; वैदिकभाषेतहि सहस्र्यः = सहस्रियः, स्वर्गः = सुवर्गः,—तै-संहिता ४. २. ३.; तन्वः = तनुवः, स्वः = सुवः,—तैतिरीय आरण्यक ७. २२. १; ६. २. ७. अर्दीं रूपे झालेलीं आढळतात.

(९) प्राकृतांत अकारान्त पुलिंगी नामाच्या प्रथमेच्या एकवचनाच्या अन्तीं ‘ओ’ असतो. जसें—देवो, जिणो, सो इ. वैदिक भाषेतहि कोठे कोठे असें आढळते. जसें—संवत्सरो अजायत—ऋग्वेदसंहिता १०. १९०. २. सो चित,—ऋग्वेद सं. १. १९१. १०-११.

(१०) प्राकृतांत 'देव' इ. अकारान्त शब्दांच्या तृतीयेच्यावहुवचनाचीं रूपे देवेहि, गम्भीरेहि, जेटेहि; अशीं होतात; वैदिक भाषेत यांना अनुरूप अशीं देवेभिः, गम्भीरेभिः, ज्येष्ठेभिः इ. रूपे आढळतात.

(११) प्राकृतप्रमाणे वैदिक भाषेतहि चतुर्थीच्या स्थानीं षष्ठी विभक्ति योजतात. चतुर्थ्यर्थे वहुलं छन्दसि —पाणिनी—व्याकरण २. ३. ६२.

(१२) प्राकृतांत देवा, वच्छा, जिणा इ. सारखीं पंचमीच्या एकवचनाचीं रूपे आढळतात, तर वैदिक वाञ्छयांतहि यासारखीं नीचा, पश्चा, उच्चा इत्यादि रूपे दिसून येतात.

(१३) प्राकृतांत द्विवचनाच्या ठिकाणीं बहुवचनहि योजितात. वैदिक भाषेतहि 'इंद्रावरुणौ' वहूल 'इंद्रावरुण॑', 'मित्रावरुण॑'च्या ऐवजीं 'मित्रावरुण॑', 'यो मुरथौ रथितमौ दिविस्पृशावश्विनौ' बहूल 'या मुरथा रथीतमा दिविस्पृशा अश्विना' व 'नरौ' बहूल 'नरा' अशीं द्विवचनीं रूपांऐवजीं अनेकवचनीं रूपांसारखीं रूपे आढळतात.

संस्कृत ही भाषा व्यवहारांत योजिली जात होती काय?—याच ठिकाणीं संस्कृत भाषा ही कधीं काळीं प्रचारांत असून बोलली जात होती काय? या प्रभाचाहि अनुसंगानें विचार करू. संस्कृत भाषा ही कधीं तरी सामान्य व्यवहारांतील बोलण्याची भाषा होती काय यावहूल अनेक विद्रानां-कडून शंका प्रदर्शित केली जाते. व तिच्या 'संस्कृत' नांवावरून ती सामान्य भाषेवर संस्कार होऊन बनलेली म्हणून केवळ लेखनाकरितां तयार केलेली कृतिम भाषा होय असें प्रतिशादन करण्यांत येते. तसेच तिला देववाणी म्हणूनहि संबोधण्यांत येते. तथापि वेदकालीन किंवा तर्पूर्व व संहितांतील संस्कृत भाषा, ब्राह्मण ग्रंथ व उपनिषदें यांतील भाषा, आर्ष काव्यांतील भाषा आणि अभिजात संस्कृत भाषा ह्यांच्या स्वरूपांकडे तुलनात्मक दृष्टीने पाहिल्यास त्यांमध्ये आपणांस किती तरीं फरक पडलेला आढळून येईल. हा फरक हीं भाषा केवळ वाङ्मयीन भाषा स्थिर स्वरूपाची असते. तींत क्वचितच वदल होण्याचा संभव असतो. वेदकालींहि 'नैगम' व 'भाषिक' अशा प्रकारचीं दोन संस्कृत भाषेचीं रूपे प्रचलित होतीं हैं आपणांस यास्काच्या निरुक्तावरून दिसून येते. तसेच यास्कानें प्रांतभेदानुसार भाषेचे स्वरूप किंवा तींतील काहीं शब्दांचीं रूपे वैगैरे वदलतात ही गोष्ट लक्ष्यांत घेऊन ती नमूद करून ठेविली आहे. 'अथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्या नैगमाः कृतोभाष्यन्ते । दमूनाः । क्षेत्रसाधा इति । अथापि नैगमेभ्यो भाषिकाः । उष्णम् । धृतमिति । अथापि प्रकृतयः एवैकेषु भाष्यन्ते । विकृतय एकेषु । शवर्तिर्गतिकर्मा कंवोजेष्वेव भाष्यते । कंवोजाः कंवलभोजाः । कमनीयभोजा वा । कंवः कमनीयो भवति । विकारमस्यार्थेषु भाषन्ते । शब इति । दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु । दात्रमुदीचयेषु । (नि. २. १-३)

संस्कृत भाषेचीं प्रांतपरत्वे निरनिराळीं रूपे प्रचलित असून त्यांपैकीं काहीं प्रांतांत अधिक शीष्ट असें रूप प्रचलित असे ही गोष्ट ब्राह्मण ग्रंथकारांनींहि नमूद करून ठेविली आहे. उदा० शांख्यायन अथवा कौषितकी व्राह्मणांत उत्तरेकडील प्रदेशांतील भाषा विद्वन्मान्य असून तिकडे च भाषा शिकण्याकरितां जातात असें विधान केले आहे. 'तस्मादुदीच्यां दिशि प्रज्ञातरां वागुद्यत उदञ्चत एव यान्ति वाचं शिक्षितुम् । यो वा तत आगच्छति तस्य वा शुश्रूषन्त इति ।' (शा. ब्रा. ७. ६.) तसेच असुर हे अशुद्ध बोलण्यामुळे परामव पावळे व असुर हे अशुद्ध भाषाभाषी होते हीं तत्कालीन समजूत 'हेलयाहेलया इति परावध्युः या उद्देश्यावरून आपणांस स्पष्ट होते व हींच गोष्ट पूर्वेकडील लोक अशुद्धभाषी होते म्हणून त्यांस असुर म्हटले आहे यावरून प्रतीत होते. 'असुर्याः प्राच्यां' [श. ब्रा. ३. २. १, २३]

त्याप्रमाणेच संस्कृत भाषेत जे संविसंवंधीं नियम आहेत त्यांचेहि कारण संनिहित स्वर हे सामान्यतः संयुक्त उच्चारण्याची सामान्य व्यवहारांतील लक्ष हेच असले पाहिजे. आजहि केंच भाषेत पहिल्या शब्दाचीं शेवटचीं अक्षरे व पुढच्या शब्दाचीं आरंभीचीं अक्षरे जोडून बोलण्याची पद्धत आपणांस आढळते.

तसेच काहीं वाक्प्रचार जे सामान्यतः बोलांतच आढळतात त्यांचाहि उपयोग आपणांला संस्कृत भाषेत केलेला आढळून येतो. उ०. खाद खादेति खादति । कुरु कुर्वेति करोति । खाक्षा खातो, करकर करतो,

राजशेखरानें काव्यमीमांसा प्रथामध्ये साहसांक राजानें उज्जयिनीमध्ये आपल्या अन्तःपुरांत संस्कृत भाषाच बापरली पाहिजे असा नियम केला होता असे म्हटले आहे. ‘श्रूयते चोउज्जयिन्यां साहसांकोनामराजा तेनान्तःपुर एव संस्कृत भाषात्मको नियमः प्रवर्तितः ।’ (गा. ओ. सी. पृ. ५०)

तसेच नाटक हें सामान्य व्यवहाराचेंच दृश्य प्रतीक असून नाटकांमध्ये नायक, देव, ब्राह्मण, क्रडापि, राजे इत्यादि पात्रांच्या तोंडीं संस्कृत भाषा घाटलेली असते व हीं नाटके जत्रा, उत्सव इ. प्रसंगी करण्यांत येत असत. अशा वेळी तीं समजणारे प्रेक्षक जर नसतील तर त्यांचा प्रयोग करणे निरर्थक ठरेल. परंतु असे प्रयोग ज्या अर्थी होत असत हें उत्तरारामचरित्रादि नाटकांच्या प्रास्ताविक प्रवेशांवरून दिसते, त्या अर्थी तीं नाटके समजणारा श्रोतुवर्ग असला पाहिजे. संस्कृत भाषा कीर्तन, व्याख्यान, प्रवचन इत्यादिकांतून मधून मधून वापरण्याचा व्यवहार आजहि आढळतो. केवळ संस्कृत भाषेमध्ये बक्तृत्व करणारी मंडळी हिंदुस्थानाच्या निरनिराळ्या प्रांतांतून आजसुद्धां आपणांस वरीच दाखवितां येतील. तसेच संस्कृत भाषेत निधणारी नियतकालीके मधून मधून आढळतात. यावरून संस्कृत भाषा ही पूर्वी लोकांच्या व्यवहारांत होती. एवढेच नव्हे तर आजहि ती मृत झाली आहे असे म्हणतां यावयाचेनाहीं, मात्र व्याकरणादि नियमांनी निगडित झाल्यानें लोकव्यवहारास अनुसून तिच्यामध्ये जे वारंवार फरक व्यावयाचे ते होणे वंद झाल्यामुळे तिला दिश्यर स्वरूप प्राप्त झाले आहे. आतां या बावरीत एक गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे कीं संस्कृत भाषा ही भारतीयांची संस्कृतिवहनाची व ज्ञानप्रपंचा कायम टिकिविण्याची भाषा होती. भारतीयांचा ज्या विस्तीर्ण प्रदेशावर प्रसार झाला होता व त्यांनी जी.आपल्या संस्कृतीची छाप अनेक मानससमूहांवर बसविली होती त्या संस्कृतीचे रक्षण व प्रसार व्यावयाचा तर त्यांस या सर्व प्रदेशावरील संस्कृतिवाहक भाषा एकच असर्णे अवश्य होते व तिचे स्वरूप शक्य तितके दिश्यर ठेवणे वरील हेतुस्तव प्राप्तच होते. वारंवार बदलणारी भाषा फार विस्तीर्ण प्रदेशावर एका स्वरूपांत चालू राहणे शक्य नाहीं व त्या वेळी बाब्याचा प्रसाराहि आजच्या इतका मुलभ होणे शक्य नसल्यामुळे या भाषेवर त्यांचे कार्य होऊ शकले. तसेच ज्या विद्वानास इतक्या विस्तीर्ण क्षेत्रावर मान्यता मिळावयाची असेल त्यास याच भाषेत ग्रंथरचना करणे जरूर होते, व दीर्घकालपर्यंत देशी भाषेत वाढमय तथार होत असतां उक्तृष्ट दर्जाचे व सर्वार्थीय वाढमय संस्कृतमध्ये लिहिले जात होते. उलट देशी वाढमय संस्कृतावरंबी होते. आजहि वरेच विद्वान कीर्तीच्या लोभानें सामान्य जनतेची पर्वा न करतां देशी भाषेएवजीं इंग्रजींत रचना करतांना आढळतात. तेहां संस्कृत भाषेने त्या वेळीं सांस्कृतिकदृष्ट्या राष्ट्रभाषेचा प्रश्न सोडविला होता.

आर्यांच्या भाषेवर इतर भाषांचा परिणामः—आर्य लोकांच्या भाषेवर केवळ आर्योतील सामान्य जनतेच्या भाषेचाच परिणाम झाला असे नव्हे तर आर्य लोकांचे जे उत्तर ध्रुवाकडील प्रदेशाकडून परिभ्रमण झाले व त्यांच्या मूलगृहापासून ज्या अनेक शाखा निरनिराळ्या प्रदेशांत पसरल्या त्यांच्यामध्ये मूलगृहकालीन भाषा जी प्रारंभी सामान्यतः एकरूपाची असेल तीमध्ये परिस्थित्यनुरूप व ज्या निरनिराळ्या परकीय लोकांशी त्यांचा संवंध आला त्यांच्या संसर्गामुळे फरक पडत गेले असले पाहिजेत. व मूल भाषेच्या निरनिराळ्या शाखांची वाढ निरनिराळ्या तन्हांनी झाली असली पाहिजे. व ही गोष्ट धडून आल्याचे आपणांस भिन्न भिन्न प्रांतीय आर्यसंभव भाषांची तुलना केली असतां स्पष्टपणे दिसून येते. भारतीय आर्योती भाषाहि मूलगृहकालीन भाषेपासून विशिष्ट तन्हेने विकास पावत आजच्या स्वरूपाप्रत प्राप्त झाली आहे. तसेच या आर्य लोकांशी त्यांच्या मार्गीत ज्या परकीय लोकांचा संवंध आला त्यांच्या संसर्गांचा व भाषांचा परिणामहि आपणांस त्यांच्या भाषेवर झालेला दिसून येतो. क्रडेवादामध्येहि जर्फीरी, तुर्फीरी, वृत्त, वृसय, ताबुब इत्यादि शब्द असुर किंवा खालिड लोकांच्या भाषेतून घेतलेले आढळतात. त्यानंतर ज्योतिष-शास्त्रांत होरा, द्रेष्काण इत्यादि शब्द खालिड्योतिशांतील घेतलेले दिसतात. याप्रमाणे फार प्राचीन काळापासून भिन्न संस्कृतील व भाषांतील अंश आर्योतेक ग्रहण करीत होते. नेम, पिक, तामरस हे शब्द वैदिक असले तरी ते मूळचे ग्लेच्छ शब्द आहेत असा सिद्धान्त मीमांसकांनी जैमिनीसूत्रांत दिला आहे (अधिकरण १।२।६). भरत-खंडांत आल्यावरहि येथील स्थानिक लोकांच्या द्राविड भाषांतील शब्द संस्कृत वाढमयांत प्रविष्ट झालेले आपणांस आढळतात. मटची = टोळ हा कानडी शब्द तर उपनिषत्कालींच संस्कृत भाषेत शिरलेला आढळतो. मटची हतेषु

कुरुषु, (छांदो. १. १०. १.) मूर्धन्य वर्ण संस्कृत भाषेनै द्राविड भाषेतूनच घेतले ही गोष्ट विद्म्हमाय आहे. याखेरीज अनेक द्राविड किंवा कोल लोकांच्या भाषेतील शब्द संस्कृत भाषेनै घेतलेले पुढे दिले आहेत.

कपि = वानर, कर्मार = कारगीर, कला, काळ, कितव = जुगार खेळणारा, कुट = झोंपडी, कुणास = कुंड = खळगा, गण, नाना = पुळकळ, नील, नीहार = बर्फ, हिम, मेघ, गिळ, वीज, मधूर, रात्रि, रुप, सायम, बल्गु = देखणा, हे शब्द वैदिक भाषेत आढळतात. तसेच ब्राह्मण ग्रंथात अटवी, अर्लक = एक प्रकारचे फूल, आडवर कम्बल, कुलाल, खडग = चित्ता, तण्ठुल, तिल, फण = फेस, मटची = टोळ, मर्कट, बलक्ष, बलक्ष = पांढरा, दली, ब्रीहि, शब्द हे शब्द आढळतात.

आतां जेथें दोन भाषांचा संवेद आला तेथें कोणते शब्द दुरुन्या भाषेतून घेतले हें ठरविणें कठीण असते. विशेषतः संस्कृतसारख्या संपन्न भाषेनै दुसरन्या भाषेतून शब्द घेतले असावे ही गोष्ट लोकांस पटणे कठीण जाते. तेहां संस्कृत भाषेतील परकीय, विशेषतः द्राविड शब्द कसे ओळखावे यासंवेदीं काळवेल यानें पुढील नियम दिले आहेत त्यांवरून आपांस असले शब्द सहज ओळखून काढता येतील.

(१) संस्कृतमध्ये कोणायाही इकारे व्युत्पादितां येत नसल्यानें अगदी अलग अथवा निराळाच दिसतो व द्राविड भाषेत मात्र तो प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणे व्युत्पादितां येत असून त्याच्याशीं दुसरेहि शब्द व्युत्पातिवृद्ध्या संबद्ध आहेत;

(२) किंवा असल्या एखादा शब्द (१) संस्कृतमध्ये कोणायाही इकारे व्युत्पादितां येत असून त्याच्याशीं दुसरेहि शब्द संस्कृत भाषेत आहेत; पण द्राविड भाषेत तोच एक शब्द त्या अर्थानें रुढ आहे (उ० नीर);

(३) किंवा संस्कृतशीं वांशिक नातें शाळगणाऱ्या इंडोयुरोपियन भाषांत किंवा भाषेत तो शब्द आढळत नसून प्रत्येक द्राविड पोटभाषेत मात्र तो आढळतो;

(४) किंवा त्या शब्दाची संस्कृत कोशकारांनी केलेली व्युत्पाति स्पष्टपणे कात्पनिक आहे असें दिसते व द्राविड भाषेत मात्र तो शब्द किंवा तसले अनेक शब्द त्या किंवा तसल्या अर्थाच्या धातूवरून किंवा मूलशब्दांवरून व्युत्पादितां येतात;

(५) किंवा द्राविड भाषेत त्या शब्दाचा मौलिक अर्थ रुढ असून संस्कृत भाषेत मात्र त्याचा लाक्षणिक किंवा अलंकारिक वा अप्रत्यक्ष अर्थ रुढ असेल;

(६) किंवा तामिळ किंवा तेलगु पंडित संस्कृत भाषेच्या सर्वभाषाजननीत्वाबद्दलची आपली ब्रदा बाजूला टेवून तो शब्द मूळ द्राविड शब्दापासून निघालेला आहे असें डांसून प्रतिपादन कारितात त्या वेळीं किंवा ही सर्व कारणे किंवा यांपैकीं कांहीं कारणे जेथें स्पष्टपणे असतात त्या वेळीं एकादा विशिष्ट शब्द द्राविड भाषेतून संस्कृतमध्ये गोला आहे असें मानण्यास हरकत नाहीं. कांहीं बावतींत द्राविडभाषांचे संस्कृतवरील क्रण आतां साधारणपणे विद्वन्मान्य झाले आहे. प्रो. ब्रेंफे आपल्या संस्कृत भाषेच्या व्याकरणांत म्हणतो, “संस्कृत ही अति प्राचीन भाषा असून तिचा विस्तार फार आहे. तिचे बोलभाषेचे स्वरूप नष्ट ज्ञात्यानंतरहि बराच काळ तिचा धर्म व संस्कृति यांच्या प्रसारांने एक साधन म्हणून उपयोग होऊं लागला व अशा स्थिरीतहि तिचा, तिच्यापासून निघालेल्या भिन्नभिन्नप्रांतीय बोलींवर व मूलतः तिच्यापासून भिन्न असलेल्या बोलींवरहि बराच पगडा होता. त्यामुळे प्राकृत भाषांत प्रथम प्रविष्ट झालेलीं रुपे तीत शिरलीं एवढेंच नसून तिला (संस्कृतला) मूलतः अगदीं परके असलेले शब्दहि तीत शिरले. संस्कृतला अगदीं परकीय असलेल्या या बोलींचे यथातथ्य ज्ञान ज्ञात्यासच संस्कृतमधील परकीय शब्द निबद्धन काढतां येणे शक्य आहे.”

विख्यात द्राविड भाषापंडित डॉ. गुंडर्ट म्हणतो की, “ संस्कृतमध्ये द्राविड भाषातील शब्द शिरले इतकेच नव्हे तर संस्कृतमधील समानोच्चारी शब्दांची ते इतके बेमालुमपणे तदूप झाले आहेत की, संस्कृत भाषेच्या पाविक्ष्याबद्दलच्या भावनेमुळे ब्राह्मणपंडित असले शब्द कसेतरी ओढून ताणून आर्य मूलशब्दापासून व्युत्पादण्याचा किंवा मूल-द्राविड धातूच संस्कृत आहेत असें भासविष्याचा अद्वाहास करितात ! ”

प्राकृत भाषा:—वर विवेचन केल्याप्रमाणे संस्कृत भाषेच्या रिखर, ठट व विलष्ट स्वरूपामुळे तिचा न्यवहार पंडित बर्गीतच होऊं लागला व पांडित्यपूर्ण बाळाच्यांच्या भाषेत रचले जाऊं लागले; परंतु सामान्य जनांच्या भावन

व्यक्त करणारे वाळ्याच्या बोर्लीत तयार होऊ लागले व या बोर्लीस वाळ्याची स्वरूप प्राप्त होऊ लागले व त्यांचे व्याकरण करण्याची वेळ आली. हीं व्याकरणे तयार करणारे सर्व संस्कृत पांढित असत्यामुळे त्यांच्या मनांवर संस्कृत भाषेचा पाडा विशेष होता. त्यामुळे सर्व प्राकृत भाषा संस्कृतसंभव आहेत अशीच त्यांची दृढ समजूत होती व तीस अनुसून प्राकृत वैथाकरणांनी प्राकृत शब्दाची व्युत्पत्ति 'प्रकृति' म्हणजे संस्कृत व तीपासून झालेल्या त्या प्राकृत अशा अर्थाची केलेली आढळते. उदा० 'प्रकृतिः संस्कृतं तत्र भवं ततः आगतम् वा प्राकृतम् ।'—हेमचंद्र प्राकृत व्याकरण. 'प्रकृतिः संस्कृतं तत्र भवं प्राकृतमुच्यते ।'—प्राकृतसर्वस्व. 'प्रकृतिः संस्कृतं तत्र भवत्याप्राकृतं स्मृतम् ।'—प्राकृत चंद्रिका. 'प्रकृतेः संस्कृतायास्तु विकृतिः प्राकृता मता ।'—षडभाषाचंद्रिका 'प्राकृतस्य तु सर्वमेव संस्कृतं योनिः ।'—प्राकृतसंजीवनी. 'प्रकृतेः संस्कृतादागतम् प्राकृतम् ।'—रूपक परिभाषा. 'तद्वया संस्कृतभाषा सिद्धा साध्येतिसा द्विधा ।' वाभाषालंकारटीका. 'संस्कृतं नाम दैवी वागन्वाख्याता माहिर्विभिः ।' तद्वस्तत्समो देशीत्यनेकः प्राकृतक्रमः ।' काव्यादर्श १-३३. 'संस्कृतं स्वर्गिणां भाषा शब्दशास्त्रेषु निश्चिता । प्राकृतं तज्ज तत्तुल्य देश्याधिकमनेकधा ।'—काव्यालंकार २. २.

परंतु प्राकृत ग्रंथकार व प्राकृत काव्यादि ग्रंथांचे वृत्तिकार यांनी प्राकृत ही सामान्य लोकांची भाषा होती या गोष्टीकडे दुर्लक्ष केले नाहीं. व त्यांनी प्राकृत याच मूलच्या भाषा असून त्यांवर संस्कृत भाषा बनली ही गोष्ट विशेषतः दिग्दर्शित केली आहे, हे आपणांस त्यांनी केलेल्या प्राकृत भाषेच्या पुढील तंत्रेच्या व्युत्पत्तिविवरन दिसून येते. (१) प्राकृतं प्राकृतम् । (२) प्रकृत्या (स्वभावेन) सिद्धं प्राकृतम् । (३) प्रकृतीनां (साधारणजनानाम्) इदं प्राकृतम्. याप्रमाणे प्राकृत ही स्वभावज लोकसमाजामध्ये निसर्गतः उत्पन्न होऊन वाढलेली भाषा होती असा त्यांचा आग्रह होता व भाषाशास्त्रादृष्ट्या हीच गोष्ट खरी दिसते. खेरीज त्यांनी प्राकृत भाषांची थोरवी पुढीलप्रमाणे वर्णन केली आहे:—'बालस्त्रीमृदमूर्खांदिजनानुग्रहणाय सः । प्राकृतान् तामिहाकार्षीत्—॥' प्रभावकचरित्र. 'अकृत्रिमस्वादुपदैर्जने जनं जिनेन्द्र साक्षादिव पासिभाग्नितैः'—द्राविंशद् द्राविंशिका. १. १९. 'अकृत्रिमस्वादुपदां जेनीवाचुपासमहे ।'—हेमचंद्रकृत काव्यानुशासन. कविराजशेखरानें बालरामायणां प्राकृतभाषेस 'गिरः अव्या दिव्याः प्रकृतिमधुराः प्राकृतधुरः' असें म्हणून तीस संस्कृतस्य सुदृशां जिज्ञासु यमोदते । यत्र श्रोत्र पथावतारिणि कटुभाषाक्षराणां रसः ॥ गवं चूर्णपदं पदं रतिपतेस्त् प्राकृतं यद्यचः । तौल्यायैङ्गलिताङ्गिः पश्य नुदती दृष्टेनिमेषवत्तम् ॥' —राजशेखरकृत बालरामायण. (१. ११) 'पठन्ति लटभं लाटाः प्राकृतं संस्कृतद्विषः । जिह्व्या ललितोल्लापलव्धसौदर्यमुद्रया' (११) तसेच 'गौडायाः संस्कृतस्थाः परि चित्ररूपयः प्राकृते लाटदेश्याः ।' काव्यमीमांसा ३१. २०. 'सकलाओ इमं वाया विसंति एतो य येति वायाओ । एन्ति समुद्दं चिय येति सायराओ, चिय जलाइ ॥—वायपतिराजकृत गजडवहो, रुद्रटकृत काव्यालंकारांतील एका श्लोकावर टीका करतांना जैन विद्वान नमिसाधूने पुढीलप्रमाणे म्हटले आहे. "प्राकृतेति । सकलजगद्जनूना व्याकरणादिभिरनाहितसंस्कारः सहजो वचनव्यापारः प्रकृतिः तत्रभवं सैव वा प्राकृतम् ।" आरिसवयणे सिद्धं देवाणं अद्वमाग्नावाणी' इत्यादि वचनात् वा प्राकृतं प्राकृतं बालमहिलादिसुवोधं सकलभाषानिवंधनभूतं वचनमुद्घयते । मेघनिर्मुक्तजलमिवैकस्वरूपं तदेव च देशविशेषात् संस्कारकारणाच्च समासादितविशेषं सत् संस्कृताद्युत्तरविभेदानाप्नोति । अत एव शास्त्रकृता प्राकृतमादे निर्दिष्ट तदनु संस्कृतादीनि । पाणिन्यादि व्याकरणोदितशब्दलक्षणैन संस्करणात् संस्कृतमुच्यते ।"

प्राकृत भाषांचे व त्यांतील अकृत्रिम स्वादुता, मदुता, सरलता, वालादिवोधकारिता, महिलामनोबहूभता, सर्वजनप्रियता वगैरे अनेक गुणांचे प्राकृत कवींनीं वर्णन केले आहे. कर्पूरमंजरी सट्टकामध्ये कवि राजशेखर म्हणतो कीं, संस्कृत काव्य कठोर असून प्राकृत सुकुमार आहे व त्यांच्या कोमलतेत पुरुष व स्त्री दृतरें अंतर आदे. (पहसू-सकलअवंधो पाऊअवंधो वि होइ सुउमारो । पुरिसाणं महिलाणं जेतियमिहंतरं तेतियमिसाणं ।). प्राकृतप्रकाशवरील प्राकृतमंजरी नावाच्या टीकेत म्हटले आहे कीं 'अहो तं प्राकृतं हारि प्रियावत्तेंद्रुसुन्दरम् । सूक्तयो यत्र राजन्ते

सुधानिःऽथन्दनिर्भराः । ' तर्सेच त्रिविक्रमदेवानें शब्दानुशासनामध्ये ' अन्तर्पार्थसुखोऽकारः शब्दसाहित्यजीवितम् । स च प्राकृतमेवेति मतं सूक्तानुवर्तनाम् । असें म्हटले आहे. शग्मुरहस्यांत 'प्राकृतं चार्षमेवेहं यद्देव वात्मीकिशिक्षितम्' असा निर्वाळा दिला आहे. वज्ञालग्ग नांवाच्या प्राकृतसुभाषित संग्रहांतेहि प्राकृत भाषेचे गुणवर्णन अनेकप्रकारे केले आहे.

राजशेखरानें ज्याप्रमाणे संस्कृतभाषा ही साहसांकाने अन्तपुरांत रुढ केत्याचें दर्जन आपल्या कांव्यमीमांसेत केले आहे त्याप्रमाणेच प्राकृत भाषेचा व्यवहार करणाऱ्या राजांचीहि उदाहरणे यानें त्याच ग्रंथांत दिलीं आहेत. ' श्रूयतेच कुन्तुलेषु सातवाहनो नाम राजा । तेन प्राकृतभाषामाकमन्तःपुर एवेति नियमः प्रवर्तितः ' तर्सेच भोज राजानें सरस्वती कंठाभरणांत आढऱ्या राजाच्या राज्यांत सर्व प्राकृत भाषेचे व्यवहार चालत होता असें दर्जन केले आहे. ' केऽभूवननाळ्यराज्यस्य राज्ये प्राकृतभाषिणः । ' (सर. क. २. १५)

आपणांस सध्यां महाराष्ट्री, शौरसेनी, मागधी, पैशाची, पाली आणि अर्धमागधी इतव्या भाषा त्यांतील वाड्याच्या रूपानें किंवा संस्कृत नाटकादि ग्रंथांतील पात्रांच्या तौँडीं असलेल्या भाषांत दृष्टीस पडतात. प्राकृत भाषांचा प्रथम उल्लेख आपणांला भरतमुनीच्या नाट्यशास्त्रांत पुढीलप्रमाणे आढऱ्यतो. ' मागध्यवन्तिजा प्राच्या शूरसेन्यर्धमागधी । वाल्हीका दाक्षिणाया च सत भाषा: प्रकीर्तिताः ॥ ' परंतु वरस्त्वीने महाराष्ट्री, पैशाची, शौरसेनी आणि मागधी या चारच प्राकृत भाषांचे व्याकरण आपल्या प्राकृतप्रकाशात दिले आहे. हेमचंद्रानें वरील चार भाषांशिवाय आर्ष, चूल्किपैशाची व अपभ्रंश यांचा उल्लेख केला आहे. दण्डीने आपल्या काव्यादर्शात महाराष्ट्री, शौरसेनी, गौडी व लाटी म्हणून प्राकृत भाषा सांगितल्या आहेत. प्राकृतसर्वस्वामध्ये मार्कण्डेय प्राकृत भाषांचे प्रथम तद्दव, तसेम व देश्य असें वर्गीकरण करतो व तद्दव भाषांचे दुःङ्घां भाषा, विभाषा, अपभ्रंश व पैशाच असें वर्गीकरण करून भाषांमध्ये महाराष्ट्री, शौरसेनी, प्राची, आकंती व मागधी; विभाषांमध्ये शाकारी, चाण्डाली, शावरी, आभीरिका, व टाकी; अपभ्रंशामध्ये नागर, व्राचड व उपनागर; आणि पैशाचमध्ये कैकेय, शौरसेन व पाञ्चाल यांचा अन्तर्भाव करतो. याप्रमाणे तो भाषांचे सोळा वर्गीत वर्गीकरण करतो. व आणखी देशानुसार अनेक भाषा आहेत असें सांगतो. 'अतः पोद्वशाधाभिन्नभाषा लक्ष्य प्रचक्षमहे । वेद्या विद्यैरपरास्तत्तदेशानुसारतः ॥' प्रा. स., पृ. ३. रुद्रटाच्या मतें निरनिराळ्या देशांमध्ये निरनिराळ्या अपभ्रंश भाषा प्रचलित होत्या. ' पृष्ठोत्र भूरिभेदो देशविशेषादप्रव्रंशः । ' यांपैकी कांहीं नागर, उपनागर, द्राविड, टक, मालवी, पञ्चाली, कालिंदी, गुर्जरी, वैतालिकी, काञ्ची, आभीरी, शावरी वगैरे होत. प्राकृतचंद्रिकेमध्ये सत्तावीस प्रकारचे अपभ्रंश सांगितले आहेत. यांची लक्षणेहि प्राकृतचंद्रिकाकारानें दिलीं आहेत. परंतु तीं फारशी स्पष्ट नसून मार्कण्डेयाने त्यांतील फक्त नागर, व्राचड आणि उपनागर या तिहीमध्ये या सर्वांचा समावेश केला आहे. याप्रमाणे निरनिराळ्या प्रदेशांत निरनिराळ्या अपभ्रंश भाषा ज्या प्रचलित झाल्या त्यांपासूनच पुढे आज प्रचलित असलेल्या देशी भाषा उत्पन्न झाल्या.

आता प्रथम या निरनिराळ्या प्राकृत व अपभ्रंश भाषांचा परस्पर संबंध व संस्कृत भाषेशीं संबंध कितपत होता हैं पाहू. व त्याप्रमाणेच प्रयोग प्राकृत भाषेचे विशेष लक्ष्यांत घेऊ.

प्राकृत भाषा म्हणजे भरतखंडांतील निरनिराळ्या प्रांतांतील प्राचीन बोलीवर आधारलेल्या वाड्यमीन भाषा होत. यांचे वर्जन प्राचीनी वैयाकरणांनी केले व त्यावरून त्यांचे ज्ञान नंतरच्या ग्रंथकारांस झाले. याप्रमाणे या भाषा त्यांचीं व्याकरणे लिहिली गेलीं त्या वेळीं बोली म्हणून प्रचारांत राहिलेल्या नव्हत्या. या भाषांच्या व्याकरणांतील नियम म्हणजे केवळ प्रत्यक्ष बोलीत आढळणाऱ्या विशेष प्रवृत्तीच्या नोंदीच्या स्वरूपाचे होते. त्याशिवाय एकाच प्राकृत भाषेवर निरनिराळ्या बोलीचा परिणाम होत असे यांचे कारण प्राकृत भाषांपैकी महाराष्ट्री व अर्धमागधी या विशेष ज्ञान असून शौरसेनी त्यांच्यापेक्षां कमी व मागधी फारच कमी परिचित आहे. प्राकृत वाड्यमांतील काव्य व भावगीते यांचा प्रांत महाराष्ट्रीने व्यापला आहे. यामुळे तींत तिच्या मूळच्या बोलीपेक्षां तत्कालीन इतर निरनिराळ्या बोलींतील शब्द किंवा विभक्तिरूपे अंतर्भूत होणे स्वाभाविक होय. यामुळे इतर प्राकृत भाषेच्या स्वरूपपेक्षां महाराष्ट्रीचे स्वरूप अधिक मित्र बनले आहे. इतर प्राकृत भाषांपैक्षां शौरसेनीचा अभिजात संस्कृत भाषेशीं निकटचा संबंध आहे. या भाषेत संस्कृत शब्दांचाच भरणा विशेष असून इतर भाषांप्रमाणे वरेच प्रांतिक शब्द शिरून तीस दुर्बोधता

आली नाहीं. या भाषेतील विभक्तिप्रत्ययहि संस्कृत भाषेशीं बरेचे जुटतात तर इतर भाषांत वौदिक भाषेप्रमाणे अनेक प्रकार आढळतात. बरहचीस हैं शौरसेनी व संस्कृतमधील सभ्य माहीत होते व त्यांने ही संस्कृतवर आधारली अस्त्याचे नमूद केले आहे ('प्रकृतिः संस्कृतम्' १२२). या वावर्तीत महाराष्ट्री व शौरसेनीमध्ये फार अंतर असून महाराष्ट्री-मध्ये प्रांतिक शब्द व विभक्तिरूपे (प्रत्ययभेद) अनेक असून तिचे अर्धमागधीशीं साभ्य आहे.

उलट शौरसेनी व मागधी यांमध्ये थोडेसे नाहें आहे. वरहचीने (११२) मागधी ही शौरसेनीवर आधारलेली आहे असें महटले आहे व इतर व्याकरणकारहि तसें म्हणतात. तसेंचे शब्द व विभक्तिप्रत्ययरूपे या वावर्तीत दोहोंमध्ये साभ्य आढळते. उलट कांही महत्वाच्या वावर्तीत दोहोंमध्ये भेद आढळतो. याचे कारण विदेहामध्ये आर्योचा प्रसार प्रथम व दृढ झाला. गौडी व विदर्भी या भिन्न रीति प्रचारात यावयासहि तेथील स्थानिक परिस्थिती कारण झाली. मगध व विदेह यांतील प्रचलित बोर्लीकडे पाहिल्यास त्यांतील प्राचीन बोर्ली महाराष्ट्री व अर्धमागधीशीं विशेष सदृश असाव्या असेंचे दिसते व अर्धमागधी ही मागधी व महाराष्ट्री यांमधील दुवा असून तिचा महाराष्ट्री अधिक निकटचा संबंध असावा असें वाटते.

उत्तरकालीन ग्रंथकारांनी या निरनिराळ्या प्राकृत भाषांच्या वावर्तीत वराच घोटाळा केला अस्त्यामुळे त्यांमधील परस्पर संबंध निश्चितपणे सांगणे कठीण आहे. उदा० महाराष्ट्रांतील कवि राजशेखर यांने शौरसेनीमध्ये महाराष्ट्रीय शब्द व रूपे शुसङ्गलां आहेत. तसेंचे कांही वाहतः आढळणारे फरक हे वास्तविक नसून केवळ एकाच विशिष्ट प्रकारच्या परिणतीतील निरनिराळ्या अवस्था दाखवितात.

या प्राकृत भाषांचे सर्व जोणते लोक दोन वर्ग पाडतात. एक महाराष्ट्री व अर्धमागधी यांचा व दुसरा शौरसेनी व मागधी यांचा. हे वर्ग मुख्यतः दोन स्वरांमधील एकाकी व्यंजनाची प्रक्रिया व विभक्तिप्रत्यय यांमधील भेदावर पाडलेले आहेत. अल्पप्राण अधोष व्यंजन लुस होते व त्याच्या जागी 'य' किंवा 'प' 'व' बदल 'ब' येतो. बरील 'य' फक्त जैन लेखांत आढळतो. परंतु प्रत्यक्ष व्यवहारात तें व्यंजन लुस होते.

संस्कृत	मराठी	संस्कृत	मराठी
कुंभकार	कुंभार	तडाग	तळे
जानामि	नेणो	बीज	बीं
शतम्	शं (भर)	पाद	पाय
कदली	केळ	सूची	सूय

शौरसेनीत व मागधीत दोन स्वरांमधील 'त' चा 'द' होतो व इतरांत तो लुस होतो, असा वैधाकरणांचा नियम आहे. याप्रमाणे 'त' चा 'द' व 'थ' चा 'ध' होणे हा शौरसेनी व मागधी-आणि महाराष्ट्री व अर्धमागधीमधील फरक होय.

संस्कृत	शौरसेनी	मागधी	महाराष्ट्री	अर्धमागधी
जानाति	जाणादि	याणादि	जाणाइ	जाणाद
गत	गद	गद	गअ	गय

परंतु मृदुव्यंजन येणे ही केवळ लोपापूर्वीची अवस्था आहे. नॉर्वेजियन भाषेत स्वरांमधील 'द' चा सर्वत्र लोप होतो. या भाषेवर डॅनिश भाषेचा परिणाम झाला असून डॅनिशमध्ये स्वरांमधील 'त' चा 'द' होतो. परंतु नॉर्वेजियनमध्ये 'त' तसाच राहतो. पण डॅनिशमधून घेतलेल्या शब्दांत पूर्वीच्या 'त' चा झालेला 'द' ही लुस होतो. उदा० लेट-लेद-ले; Danish-late-lade. Norw: la.

शौरसेनी व मागधीमध्ये 'त' चा 'द' होणे हें अर्धमागधी व जैनमहाराष्ट्रीमध्ये 'क' चा 'ग' होण्यासारखेच आहे. अशोक-अशोग. बरहचीने (२.७) कांही ठिकाणी महाराष्ट्रीमध्ये 'त' चा 'द' होतो असें महटले आहे. यावरून 'त' ची भिन्न प्रक्रिया ही या भावर्तील भेद मानतां येत नाहीं.

पाथाय अभ्यासक महाराष्ट्री व शौरसेनी या पश्चिम, आणि मागधी ही पूर्व अशी विभागणी करितात व अर्धमागधी ही या दोहोंमधील दुवा मानतात.

पूर्व व पश्चिम यांमधील महत्त्वाचे फरक

विशेष	पश्चिमेत	पूर्वेस	शौरसेनी	मागधी
१ स	स	श	केशेसु	केशेशु
२ र	र	ल	राआ	लाआ
३ आद्य 'ज' चा य 'य' चा 'ज'	'य' चा 'ज' 'ज' चा 'य'		जाणे	याणे
४ पुळिंगी अकारान्ताचे प्रथमा एकवचन	ओकारान्त	एकारान्त	पुरिसो,	पुलिशो

बरील पहिल्या तीन बावटींत अर्धमागधी पश्चिमेच्या तर चवथ्या बावटींत पूर्वेच्या वर्गांत पडते. परंतु दक्की भावेतील विशेषांवरून ही विभागणी टाकाऊ ठरते.

शौरसेनी व मागधी या उत्तर व महाराष्ट्री आणि अर्धमागधी या दक्षिण अशी एक' विभागणी सुचविष्यांत येते. तीहि मागधी व शौरसेनी यांमधील फार मोळ्या फरकामुळे त्याज्य होयें.

महाराष्ट्री व शौरसेनी यांमध्ये साम्य आहे ही कल्पनाच तितकी खरी नाही. यांतील ध्वनिप्रक्रियेचे नियम भिन्न आहेत. महाराष्ट्रीतील विभक्तिप्रत्यय परिणत आहेत. शौरसेनींत तितके नाहींत. महाराष्ट्रीत प्रांतिक शब्दसंपत्ति फार आहे तर शौरसेनींत फक्त संस्कृत शब्दांचा भरणा आहे. भविष्यकाळाचीं रूपें निरौलीं आहेत. इच्छार्थक कर्मणीचीं अव्ययें यांतहि फरक आहे. यावरून या दोन भाषा भिन्न आहेत. महाराष्ट्री व अर्धमागधीमध्ये बरील बावटींत साम्य आहे म्हणून तिचे शौरसेनीपासून पृथक्कव मानलें पाहिजे. थोडक्यांत, वैदिक आणि अभिजात संस्कृत-मध्ये जो भेद आहे तोच महाराष्ट्री, अर्धमागधी व शौरसेनी यांमध्ये आहे व त्यांतील शब्दसंपत्तीवरून त्या भिन्न आहेत हैं स्पष्ट होतें. तर्सेंन त्यांची विभक्तिरूपें व क्रियापदाचीं रूपें भिन्न आहेत. नाटकांतील नीच माणसें शौरसेनी बोलत नाहींत, मागधीबद्दल माहिती फार अल्प आहे, पण तिचे अर्धमागधी व महाराष्ट्रीशीं साम्य आहे. महाराष्ट्री, अर्ध-मागधी व मागधी या तिहींतहि 'ट' चा ल (ळ) होतो-पिशेळ. विभक्तिप्रत्ययांतहि मागधीचे अर्धमागधी व महाराष्ट्रीशीं साम्य आहे. पुत्तस्य, पुत्तहा; षष्ठी. सुहे=तोंडांत, कूवग्मि=कुव्यांत. सप्तमी करेज्जा हैं रूप मागधी, महाराष्ट्री व अर्धमागधीत होतें; शौरसेनींत नाहीं. गुजराती व कोंकणी यांतील साम्यावरून त्यांच्या पूर्वजांचा मराठीशीं संवंध व्यक्त होतो. याप्रमाणे शौरसेनी हा एक व मागधी, अर्धमागधी व महाराष्ट्री हा एक असे प्राकृत भाषांचे दोन बर्ग पडतात. यांतील पहिला अभिजात संस्कृतशीं शब्दसंपत्ति व विभक्तिप्रत्यय यांच्या बावटींत निकट आहे तर दुसऱ्यांत आभिजात संस्कृतमध्ये न आढळणारे प्रांतिक शब्द पुढक्ल आहेत. व त्यांतील रूपवाहुल्यामुळे प्राचीन वैदिक भाषेशीं त्यांचे साम्य आढळतें. परंतु या दोन वर्गांत त्यांच्या सव्यांच्या देशी रूपांद्वितकाच भेद आहे.

अकारान्त पुळिंगी प्रथमेचे एकवचन, कांहीं व्यंजनांचे उच्चार, या बावटींत महाराष्ट्रीचे शौरसेनीशीं व मुख्यतः अर्धमागधीशीं साम्य आहे. परंतु तिच्या स्वरूपावरून तिचे दक्षिण व पूर्व यांमधील बोलींच्या वर्गाशीं निकटचे नाहें दिसतें.

या प्राकृत भाषांत प्रथमस्थान महाराष्ट्रीस दिलें पाहिजे, कारण प्राकृत वैयाकरणांनी महाराष्ट्रीस अग्रस्थान दिले आहे; एवढेच नव्हे तर केवळ प्राकृत हा शब्द जेथे जेथे वापरला आहे तेथे तेथे त्या शब्दांनें महाराष्ट्री भाषेना निर्देश प्राचीन ग्रंथकारांनीं केला आहे. दण्डीनें महाराष्ट्रीचे महत्त्व पुढील श्योकांत वर्णिलेले प्रसिद्ध आहे.—‘महाराष्ट्राश्रयां भाषां प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः।। सागरः सूक्तिरत्नानां सेतुबंधादि यन्मयम् ॥’ व वरुच्चीनें प्राकृतप्रकाश या व्याकरणग्रंथामध्ये शौरसेनी या महत्त्वाच्या भाषेचे व्याकरण सांगत असतांना त्या भाषेचे कांहीं विशेष देऊन पुढे ‘शेषं महाराष्ट्रीदत्’ या सूत्रांनें बाकी सर्व नियमांकरितां महाराष्ट्रीचा हवाला दिला आहे व हेमचंद्रांनें तर आपल्या सिद्ध हेमचंद्रांतील प्राकृत व्याकरणांत महाराष्ट्रीचेच व्याकरण दिले आहे. महाराष्ट्री हीच प्राकृतांतील काव्याची भाषा व शौरसेनी ही गयाची भाषा म्हणून सर्व संस्कृत नाटककारांनीं मान्य केलेली आहे. चण्डाळ्या प्राकृतलक्षणामध्ये हिचा नांवानें उल्लेख न करितां आर्षप्राकृत

अर्थवा अर्धमागधी व जैनमहाराष्ट्री इच्या लक्षणाश्रोत्रच या भाषेचीं लक्षणे दिलीं आहेत. क्रमदीश्वराचें संक्षिप्तसार, त्रिविक्रमाची प्राकृतव्याकरण-नूत्रवृत्ति, लक्ष्मीश्वराची पृष्ठभाषाचंद्रिका व मार्कडेयाचें प्राकृतसर्वस्व वगैरे प्राकृत व्याकरणग्रंथांत या भाषेचे नियम दिलेले आढळतात व चण्डाखेरीज वाकीच्या सर्व व्याकरणकारांनी याच भाषेचे मुख्यतः विवरण केले असून शौरसेनी, मागधी वगैरे भाषांचे या भाषेशीं विसदृश असे नियम तेवढेच दिलेले आहेत. भरताच्या नाळ्यशास्त्रांत महाराष्ट्री या नांवाचा उल्लेख नसून 'दाक्षिणात्या' म्हणून निर्दिष्ट केलेली भाषा हीच असावी असें वाटें; परंतु प्राकृतसर्वस्व व प्राकृतचंद्रिका या ग्रंथांत महाराष्ट्री व दाक्षिणात्या पृथक्रूपाने उल्लेखिल्या आहेत. रुद्राटाचा काव्यालंकार, बाघभालंकार, पाइयलच्छीनाममाला वगैरे ग्रंथांतहि हैमचंद्राप्रमाणेच 'महाराष्ट्री' या अर्थीच प्राकृत हा शब्द वापरला आहे. देशी नाममाला या कोशांतहि महाराष्ट्रीतीलच शब्दांचा संग्रह केलेला आहे. डॉ० होन्लेच्या मर्ते महाराष्ट्री ही महाराष्ट्र देशाची माषा नसून राजपुताना, मध्यहिंदुस्थान वगैरे प्रांतांतून केवळ फार मोक्षा प्रदेशावर प्रचलित असणारी म्हणून तिला महाराष्ट्री हैं नांव भिठालै असावें आणि म्हणूनच तिला मुख्य प्राकृत मानण्यांत आले. परंतु दण्डीने ही महाराष्ट्र देशाचीच भाषा आहे असें स्पष्ट म्हटले आहे. गिर्यसंनर्नेहि महाराष्ट्रीपासूनच सध्यांची मराठी उत्पन्न झाली असें म्हटले आहे व अर्वाचीन सर्व पंडितांच्या मर्ते महाराष्ट्री ही महाराष्ट्र देशाचीच भाषा मानली गेली आहे. हैमचंद्र वगैरे व्याकरणकारांनी ही संस्कृतसंभव आहे असें म्हटले आहे; परंतु प्राकृत भाषा द्या त्या त्या देशांत संस्कृत वरोत्र वोलीरूपानेच पृथक्गणे अरितत्वांत होत्या यासंबंधीं विवेचन पूर्वी केलेच आहे. रा. रा. भागवत यांनी तर प्राकृत हा शब्दनं वाअड म्हग्जे प्रकट, स्पष्ट या शब्दांचे संस्कृत या शब्दाचीं जुळण्याकरितां केलेले संस्कृतीकरण आहे असें म्हटले आहे. महाराष्ट्राची वसाहत आर्यांनी कोणत्या काळी केली यासंबंधीं विवेचन तिसऱ्या विभागाच्या प्रस्तावनेत केलेच आहे.

महाराष्ट्री:—अशोक काळाच्या पूर्वीपासूनच महाराष्ट्रामध्ये आर्यांची वस्ती असून महाराष्ट्री भाषा प्रचलित असली पाहिजे याव्हदल संशय नाही. प्राकृतप्रकाशाचा कर्ता वरसच्चि व कात्यायन हे जर एकच असतील तर महाराष्ट्री-मध्ये खिस्तपूर्व दुसऱ्या शतकाच्या पूर्वीच वाढमय रचले गेले होते असें म्हणावें लागेल. परंतु महाराष्ट्रीतील संस्कृतोद्धव शब्दांमध्ये जो व्यंजनलोप दृष्टीस पडतो त्यावरून ती इतकी प्राचीन असावी असें वाटत नाही. वरस्तीचीचे व्याकरण कदाचित् खिस्तीसनानंतरहि रचले गेले असावें. महाराष्ट्रीचा प्रभाव जैन धर्मग्रंथांची भाषा जी अर्धमागधी तिच्यावर व जैन महाराष्ट्री यांवर विशेषत्वाने दृष्टीस पडतो. आज महाराष्ट्रीमधील जें वाढमय उपलब्ध आहे तें सर्व खिस्तीसनानंतर रचले गेले आहे. चण्डाच्या प्राकृतलक्षण या व्याकरणग्रंथावरून महाराष्ट्रीमध्ये व्यंजनलोपाची (कई हैं रूप, कति, कपि, कवि, कृति या शब्दांवदल व 'मा' हैं रूप मत्त, मद, मय, मृग, मृत या शब्दांचे होते) जी प्रथा उत्तरकाळीं दिसून येते, तितकी पूर्वी नसावी असें दिसते. जैन अर्धमागधी व जैन महाराष्ट्रीमध्ये महाराष्ट्रीचे प्राचीन स्वरूप दृष्टीस पडते.

भरतानें आपल्या नाळ्यशास्त्रांत धूतपात्रांच्या तोंडीं अबंती व दूतकाराच्या तोंडीं बाल्हीकी या भाषा घालाव्या असें सांगितले आहे. मार्कडेयाने प्राकृतसर्वस्वामध्ये 'आवन्ती स्यान्महाराष्ट्री शौरसेन्योस्तु संकरात्' व 'आवन्त्यामेव बाल्हीकी किन्तुरस्यात्रले भवेत्' असें म्हणून या दोन्ही भाषांचा महाराष्ट्रीतच अंतर्भाव केला आहे. व या भाषांतील कांहीं व्याकरणविशेषहि महाराष्ट्रीप्रमाणेच दिलेले आहेत. महाराष्ट्री व संस्कृत या भाषांतील सांदर्भ व इतर भाषांशीं तिची तुलना करतां यावी म्हणून महाराष्ट्रीचे कांहीं विशेष पुढे दिले आहेत.

संस्कृत व महाराष्ट्री या दोहोमधील भेदः—स्वर (१) अनेक ठिकाणीं निरनिराळ्या स्वरांच्या ऐवजीं भिन्न भिन्न स्वर होतात. जसें:—समृद्धि = सामिद्धि; ईषत् = ईसि; हर = हीर; ध्वनि = झुणि; शय्या = सेज्जा; पद्म = पोम्म; यथा = जह; सदा = सइ; स्त्यान = थीण; सास्ना = मुण्हा; आसार = ऊसार; ग्राद्य = गेज्जा; आली = ओली; इति = इअ; पथिन् = पह; जिव्हा = जीहा; द्विवचन = दुव्वरण; पिण्ड = पेण्ड; द्विधाकृत = दोहाइअ; हरीतकी = हरडी; कश्मीर = कम्हार; पानीय = पाणिअ; जीर्ण = जुण्ण; हीन = हूण; पीयूष = पेऊस; मुकुल = मउल; भ्रुकुटि = भिउडि; क्षुत = छीअ; मुसल = मूसल; तूण्ड = तोंड; सूक्ष्म = सण्ह; उद्बूद्यूठ = उबींठ; वातूल = वाउल; नूपुर = णेउर; तूर्णार = तोर्णीर; वेदना = विअणा; स्त्रेन = थूण; मनोहर = मणहर; गो = गउ, गाअ; सोच्छ्वास = सूसास.

(२) महाराष्ट्रीत क्र, त्रृ, ल, लृ या स्वरांच्या सर्वसर्वी लोप ज्ञाला आहे.

(३) 'क्र' बदल खालीलप्रमाणे निरनिराळे स्वर होतात. कचित् रि होतो, जसें:-तृण = तण, मृदुक = माउक; कृपा=किंवा; मातृ = माई; माउ, वृत्तांत = बुत्तंत; मृषा = मुसा, मूसा, मोसा; वृत = विट, वैट, वौट; कृतु = उउ, रिउ; क्रद्धि=रिद्धि; क्रक्ष = रिच्छ; सदश = सरिस; दृत = दरिअ.

(४) 'ल' च्या ऐवजीं 'इलि' असें होतें. जसें:-कळत = किलित; कळन = किलिण.

(५) 'ऐ'चा प्रयोगहि महाराष्ट्रीत प्रायः आढळत नाहीं. 'ऐ' बदल सामान्यतः 'ए' व विशेष (काही) ठिकार्णी 'अइ' होतात. जसें:-शैल = सेल; ऐरावण = एरावण; वैय = वेज; वैष्णव = वेहव; सैन्य = सेण, सइण; कैलास = केलास, कइलास; दैव = देव, दहव; ऐश्वर्य = अद्वारिअ; दैन्य = दहण.

(६) 'ओ' चा हि प्रयोग महाराष्ट्रीत प्रायः होत नाहीं. त्याच्याबदल सामान्यपै 'ओ' कचित् 'उ' किंवा 'अउ' होतात. जसें:-कौमुदी = कोमुदी; यौवन = जोवण; दौवारिक = दुवारिअ; पौलोमी = पुलोमी; कौरव = कउरव; गौड = गउड; सौध = सउह.

असंयुक्त व्यंजनः—(१) दोन स्वरांच्या मध्यें असलेल्या क, ग, च, ज, त, द, य, व या व्यजनांचा प्रायः लोप होतो. जसें:-अनुक्रमै, लोक = लोअ; नग = णअ; शची = सई; रजत = रअअ; यती = जई; गदा = गआ; वियोग = विओअ; लावण्य = लाअण्ण.

(२) (दोन) स्वरांमध्यें असलेल्या ख, घ, थ, ध, आणि भ यांच्या बदल 'ह' होतो. जसें:-शाखा = साहा; श्लाघते = लाहइ; नाथ = णाह; साधु = साहु; सभा = सहा.

(३) स्वरांच्या रम्यान असलेल्या 'ट' चा 'ट' होतो. जसें:-भट = भड; घट = घड.

(४) स्वरांच्या दरम्यान असलेल्या 'ठ' चा 'ठ' होतो. जसें:-मठ = मढ; पठति = पढइ.

(५) स्वरांच्या दरम्यान असलेल्या 'ड' चा 'ल' होतो. जसें:-गरूड = गरुल; तडाग = तलाअ.

(६) स्वरांच्या दरम्यान असलेल्या 'त' बदल बहुतेक ठिकार्णी 'ड' होतो. जसें:-प्रतिभास = पडिहास; प्रभृति = पहुडि; व्यापृत = वावड; पताका = पडाआ.

(७) 'न' बदल सर्वत्र 'ण' होतो. जसें:-कनक = कणअ; वचन = वअण; नर = णर; नदी = णई; अन्य = अण; दैन्य = दहण.

(८) दोन स्वरांमध्यें असलेल्या 'प' चा कधीं कधीं 'व' व कधीं कधीं लोपहि होतो. जसें:-शपथ = सवह; शाप = साव; उपसर्ग = उवसग; रिपु = रिउ; कपि = कइ.

(९) (दोन) स्वरांच्या मध्यें असलेल्या 'फ' बदल कधीं 'भ' तर केबहां केबहां 'ह' तर, केबहां केबहां दोन्हीहि होतात. जसें:-रेफ = रेभ; शिफा = सिभा; मुक्ताफल = मुत्ताहल; सफल = सभल, सहल; शेफालिका = सेभालिअ, सेहालिअ.

(१०) स्वरांच्या मध्यवर्ती 'व' बदल 'व' होतो. जसें:-अलावू = अलावू; शवल = सवल.

(११) (शब्दाच्या) आरंभीच्या 'य' चा 'ज' होतो. जसें:-यम = जम; यशस् = जस; याति = जाइ.

(१२) कृदन्ताच्या 'अनीय' अथवा 'य' प्रत्ययांतील 'य' चा 'ज्ज' होतो. जसें:-करणीय = करणिज्ज; पेय = पेज्ज.

(१३) अनेक ठिकार्णी 'र' बदल 'ल' ज्ञालेला आढळतो. जसें:-हरिद्रा = हलिदा; दरिद्र = दलिद; शुधिष्ठिर = जहुद्धिल; अंगार = इंगाल.

(१४) 'श' आणि 'ष' बदल सर्वत्र 'स' होतो. जसें:-शब्द = सद; विश्राम = वीसाम; पुरुष = पुरिस; सस्य = सास; शेष = सेस.

(१५) अनेक ठिकार्णी 'ह' चा 'घ' होतो. जसें:-दाह = दाघ; सिंह = सिंघ; संहार = संघार.

(१६) कधीं कधीं श, ष आणि स यांच्या ऐवजीं 'छ' होतो. जसें:-शाव = छाव; षष्ठी = छटठ; मुखा = छुहा.

(१७) अनेक शब्दांत स्वरसहित व्यंजनाचा लोप होतो. जेंसे:-राजकुल = राउल; आगत = आअ; कालायस = कालास; हृदय = हिअ; पादपतन = पावडण; यावत् = जा; त्रयोदश = तेरह; स्थविर = थेर; बदर = बोर; कदल = केल; कर्णिकार = कणोर; चतुर्दश = चोदह; मयूख = मोह.

संयुक्त व्यंजन:- (१) 'क्ष' बदल प्रायः 'ख' व कधीं कधीं छ अथवा झ होतो. जेंसे:-क्षय=खय; लक्षण = लक्खण; अक्षि = अच्छि; क्षीण = छीण, झीण.

(२) ख, घ, द्व व ख यांच्याबदल कधीं कधीं अनुक्रमे च, छ, ज, आणि झ होतात. जेंसे:-ज्ञात्वा = णच्चा; पृथ्वी = पिंडी; विद्वान = विजं; बुद्ध्वा = बुज्ज्ञा.

(३) न्हस्व स्वरापुढे येणाऱ्या 'श्य' 'श्व' 'त्स' व 'प्स' बदल 'छ' होतो. जेंसे:-पश्य = पच्छ; पश्वात = पच्छा; उत्साह = उच्छाह; अप्सरा = अच्छरा.

(४) य, य्य व र्य च्या जागीं ज होतो. जेंसे:-मय = मज्ज; जय्य = जज्ज; कार्य = कज्ज.

(५) ध्य आणि ह्य बदल झ होतो. जेंसे:-ध्यान = झाण; साध्य = सज्जा; गुह्य = गुज्जा; सह्य = सज्जा.

(६) 'र्त' च्या जागीं प्रायः 'ट' होतो. जेंसे:-नर्तकी = नट्टी; कैवर्त = केवट्ट.

(७) 'ष' बदल 'ठ' होतो. जेंसे:-मुष्ठी = मुठ्ठी; पुष्ट = पुट्ठ; काष्ठ = कट्ट; इष्ट = इट्ठ.

(८) 'म्न' बदल 'ण' होतो. जेंसे:-निम्न = णिणा; प्रयुम्न = पञ्जुणा.

(९) 'झ' बदल 'ज' आणि 'ण' होतात. जेंसे:-ज्ञान = णाण, जाण; प्रज्ञा = पण्णा; पञ्जा.

(१०) 'स्त' बदल 'थ' होतो. जेंसे:-हस्त = हथ; स्तोत्र = थोत्त; स्तोक = थोब.

(११) 'इम' व 'कम' बदल 'प' होतो. जेंसे:-कुडमल = कुपल; रुक्मिणी = रुपिणी.

(१२) 'प्प' आणि 'स्प' चा 'फ' होतो. जेंसे:-पुष्प = पुष्ट; स्पंदन = फंदण.

(१३) 'ह्व' बदल 'भ' होतो. जेंसे:-जिहा = जिभा; विह्वल = विभल.

(१४) 'न्म' व 'ग्म' चा 'म' होतो. जेंसे:-जन्मत् = जम्म; मन्मथ = वन्मह; युग्म = झुग्म; तिग्म = तिम्म.

(१५) 'श्म' 'स्म' 'ध्म' व 'ह्व' बदल 'म्ह' होतो. कश्मीर = कझार; ग्रीष्म = गिरह; विस्मय = विम्हअ; ब्राह्मण = वग्हण.

(१६) श, ष्ण, स्न, ह, छ आणि इण यांच्या ऐवर्जी 'ण्ह' होतो. जेंसे:-प्रश्न = पण्ह; उष्ण = उण्ह; स्नान = व्हाण; बहिं = वण्ह; पूर्वाह = पुव्वण्ह; तीक्ष्ण = तिण्ह.

(१७) 'ह' बदल 'ल्ह' होतो. जेंसे:-प्रहाद = पल्हाअ; कहार = कल्हार.

(१८) संयोगांतील (जोडाक्षरांतील) पूर्ववर्ती (प्रथम असणारे) क, ग, ट, ड, त, द, प, श, ष, आणि स यांचा लोप होतो. जेंसे:-भुक्त = भुत्त; मुख्य = मुद्ध, षट्यद = छ्यप्पअ; खड्ग = खग्ग; उत्पल = उप्पल; मुद्रर = मुग्गर; मुप्त = मुत्त; निश्वल = णिच्वल; निष्टुर = णिट्टुर; स्वलित = खलिअ.

(१९) संयोगांतील परवर्ती म, न, य यांचा लोप होतो. जेंसे:-स्मर = सर; लग्न = लग्ग; व्याध = वाह.

(२०) संयोगांतील पूर्ववर्ती व परवर्ती अशा सर्व ल, व, आणि र चा लोप होतो. जेंसे:-उत्का = उक्का; विह्वव = विक्कव; शब्द = सद; पक्व = पक्क; अर्क = अक्क; चक्र = चक्क.

(२१) संयुक्त वर्णांतील अक्षरास जे जे आदेश होतात म्हणून वर सांगितले आहेत त्या आदेशवर्णांचे, आणि संयुक्त वर्णांतील एका वर्णांचा लोप होऊन जो दुसरा वर्ण वाकी राहतो त्यांने जर तो शब्दाच्या आरंभी नसेल तर द्वित्व होते. जेंसे:-ज्ञात्वा = णच्चा; मय = मज्ज; भुक्त = भुत्त; उत्का = उक्का.

परंतु तो आदेश अथवा शेष व्यंजन जर वर्गांचे दुसरे अथवा चौथे व्यंजन असेल तर द्वित्व न होतां त्याच्या पूर्वी आणि आदेशाच्या अथवा शेष व्यंजनाच्या नंतर त्या त्या वर्णांतील आदेशवर्णांच्या अथवा शेष व्यंजनाच्या आर्धीच्या व्यंजनाचा आगम होतो. जेंसे:-लक्षण = लक्खण; पश्वात् = पच्छा; इष्ट = इट्ठ; मुख्य = मुद्ध.

विज्ञेषणः—हे, श, व यांच्यामऱ्ये आणि संयोगानंतरच्या ‘ल’ पूर्वी स्वराचा आगम होऊन व्यंजनाचे विश्लेषण होतें. जेंसे:—अर्हत् = अरह, अरिह; अरुह; आदर्श = आयरिस; हर्ष = हरिस; किलष्ट = किलिदृठ.

व्यत्यय (वर्णविपर्ययः):—पुळकळशा शब्दांत व्यंजनांच्या स्थानांची उलटापालट होते. जेंसे:—करेणु = कणेह; आलान = आणाल; महाराष्ट्र = मरहट्ठ; हरिताल = हलिआर; लघुक = हलुअ; लळाट = णडाळ; गुद्य = गुह्य; सह्य = सय्यह.

संधिः—(१) समायांत कोठे कोठे न्हस्व स्वराबद्दल दीर्घ स्वर आणि दीर्घ स्वराबद्दल न्हस्व स्वर होतो. जेंसे:—अन्तवेदि = अन्तावेइ; पतिगृह = पहहर; यमुनातट = जँउनअड; नदीस्रोतः = णासोत.

(२) पदांत पुढे स्वर असल्यास पूर्वस्वराचा लोप होतो. जेंसे:—त्रिदशः = तिअसीस.

(३) संयुक्त व्यंजनाच्या आधींचा स्वर न्हस्व होतो. जेंसे:—आस्य = अस्स; मुनीन्द्र = मुणिंद; चूर्ण = चुण; नरेंद्र = णरिंद; म्लेच्छ = मिलिच्छ; नीलोत्पल = णीलुप्पल.

संधिनिषेधः—(१) उद्भृत (व्यंजनाचा लोप होऊन अवशिष्ट राहिलेल्या) स्वराचा पूर्वस्वरार्शी प्रायः संधि होत नाही. जेंसे:—निशाकर = णिसाअर; रजनीकर = रअणीअर.

(२) एकाच पदांतील स्वरांचा संधि होत नाही. जेंसे:—पाद = पाअ; गति = गइ; नगर = णअर.

(३) इ, ई, उ आणि ऊ यांच्या पुढे असमान (विजातीय) स्वर आल्यास संधि होत नाही. जेंसे:—वगेवि अवयासो; दणुइंद्रो.

(४) ए आणि ओ यांचा पुढील स्वरार्शी संधि होत नाही. जेंसे:—फळे आवंधो; आलकिलमो एण्ह.

(५) आख्यातरूपाच्या शेवटच्या स्वराचा पुढील स्वरार्शी संधि होत नाही. जेंसे:—होइइह.

महाराष्ट्रीतील नाम-विभक्तीचे नियमः—(१) अकारान्त पुळिंगी शब्दाचें एकवचन ओकारान्त होतें. जेंसे:—जिनः = जिणों; वृक्षः = वच्छो.

(२) पंचमीच्या एकवचनाचे प्रत्यय तो, ओ, उ, हि, हे आहेत. किंवा प्रत्ययाचा लोप होतो. ‘तो’ हून अन्य प्रत्यय लागतांना ‘अ’चा ‘आ’ होतो. जेंसे जिनात् = जिणतो, जिणाओ, जिणाउ, जिणाहि, जिणा.

(३) पंचमीच्या वहुवचनाचे प्रत्यय तो, ओ, उ, आणि हि आहेत. ‘तो’ खेरीज इतर प्रत्यय लागतांना पूर्वीच्या ‘अ’चा ‘आ’ होतो. ‘हि’ प्रत्यय लागतांना ‘ए’ हि होतो. जेंसे:—जिणतो, जिणाओ, जिणाउ, जिणाहि, जिणेहि.

(४) पंचमीच्या एकवचनाच्या प्रत्ययाच्या ऐवजीं हिंतो असा स्वतंत्र शब्द पुढे योजितात व वहुवचनाच्या प्रत्ययाएवजीं हिंतो व सुंतो हे स्वतंत्र शब्द योजिले जातात. जेंसे—जिनात् = जिणाहिंतो; जिणेभ्यः = जिणाहिंतो, जिणेसुंतो, जिणासुंतो, जिणेसुंतो.

(५) पष्टीच्या एकवचनाचा प्रत्यय ‘स्स’ आहे. जेंसे:—जिणस्स, मुणिस्स, तस्सस.

(६) अस्मत् शब्दाच्या प्रथमेच्या एकवचनाचीं रूपें रिम, अभिम, अभिह, हं, अहं व अहयं अशीं होतात.

(७) अस्मत् शब्दाच्या प्रथमेच्या वहुवचनाचीं रूपें अभ, अभे, अभो, मो, वयं आणि मे अशीं होतात.

(८) अस्मत् शब्दाच्या पष्टीच्या वहुवचनाचीं रूपें णे, णो, मज्ज, अभ, अभं, अभे, अभो, अम्हाण, ममाण, महाण, आणि मज्जाण अशीं होतात.

(९) अस्मत् शब्दाच्या पष्टीच्या एकवचनाचीं रूपें तझ, तु, ते, तुम्ह, तुह, तुहं, तुव, तुम, तुमे, तुमो, तुमाह, दि, दे, इ, ए, तुब्म, तुम्ह, तुज्ज, उब्म, उम्ह, उज्ज व उर्ह अशीं होतात.

लिंगविपर्ययः—(१) संस्कृतात जे शब्द केवळ पुळिंगी आहेत त्यांपैर्कीं किंवेक शब्द महाराष्ट्रीत स्त्रीलिंगी आणि नपुंसकलिंगीहि आढळतात. जेंसे:—प्रश्नः = पण्हो, पण्हा; गुणाः = गुणा, गुणाइं; देवाः = देवा, देवाणि.

(२) अनेक वेळां स्त्रीलिंगाच्या ठिकार्णीं पुंछिंग होतें. जसें:—शरत् = सरओ; प्रावृट् = पाउसो; विद्युता = विज्ञुणा.

(३) संस्कृतांतील कियेक नवुंसकलिंगी शब्द महाराष्ट्रींत पुंछिंगी आणि स्त्रीलिंगीहि आदलतात. जसें:—यशः = जसो; जन्म = जम्मो; अक्षिः = अच्छी; पृष्ठम् = पिट्ठी; चौर्यम् = चोरिआ.

आख्यातः—(१) ति आणि ते या प्रत्ययांतील ‘त’ चा लोप होतो. जसें:—हसति = हसइ, हसए; रमते = रमइ, रमए.

(२) महाराष्ट्रींत परस्मैपद व आत्मनेपद असा भेद नाहीं. सर्व धारु उभयपदी आहेत.

(३) भूतकाळाचे द्व्यस्तन, अद्यतन व परोक्ष असे तीन भेद नाहींत. एकाच प्रकाराचे रूप होतें. आणि भूतकाळाच्या आख्यातरूपाएवर्जी ‘त’ प्रत्ययान्त कृदन्ताचाच प्रयोग अधिक होतों.

(४) भविष्यकाळाचेहि संस्कृताप्रमाणे दोन प्रकार नसून एकच प्रकार आहे.

(५) भविष्यकाळाच्या प्रत्ययाच्या आरंभीं हि होतो. जसें:—हसिष्यति = हसिहिइ; करिष्यति = करिहिइ.

(६) वर्तमानकाळ, भविष्यकाळ, विष्यर्थ व आज्ञार्थ यांच्या प्रत्ययांएवर्जी उज आणि उजा होतात. जसें:—हसति, हसिष्यति, हसेत्, हसतु = हसेज्ज, हसेज्जा.

(७) भावे व कर्मणि प्रयोगाचे ‘ईअ’ व ‘इब्ब’ प्रत्यय आहेत. हस्यते = हसीअह, हसिजह.

कृदन्तः—शीलाचर्यर्थक ‘तृ’ प्रत्ययावदल ‘हर’ प्रत्यय आहे. जसें:—गन्तु = गमिर.

(२) ‘त्वा’ प्रत्ययाएवर्जी तुम, अ, तूण, तुआण, व ता हे प्रत्यय होता. जसें:—पठित्वा, पढित्तु, पढिअ, पढिऊण, पढितउआण; पढित्ता.

तद्वितः—‘त्व’ प्रत्ययावदल ‘त्त’ व ‘त्तण’ असे प्रत्यय आहेत. जसें:—देवत्व = देवत, देवत्तण.

पालीः—यानंतर वाङ्गयावृश्या महत्वाची प्राकृत भाषा म्हणजे वौद्ध धर्मग्रंथांची, विशेषतः हीनयानपंथी वाङ्गयाची पाली ही होय. पाली शब्द ‘पंक्ति’ शब्दापासून झाला आहे असें एक मत आहे. तसेच त्याची व्युत्पत्ति पङ्क्ति = पंक्ति = पंति = पंणिट = पंटि = पंलि = पळ्हिं = पालि अथवा पङ्क्ति = पति = पङ्टि = पळ्हिं = पाली (—पालिप्रकाश प्रवेशक, पृ. ६.) अशीहि केलेली आदलते. पंक्ति या शब्दाचा अर्थ ओळ असा आहे. प्राचीन वौद्ध ग्रंथकारांनी आपल्या धर्मग्रंथांमध्ये उज्या वचनपंक्ती उद्धृत केल्या त्यांस अनुलक्ष्यत पाली असा शब्दप्रयोग करीत असतात. त्यावरून त्यांच्या धर्मशास्त्राच्या भाषेस पाली असें नांव पडले. काहीं विद्वानांच्या मर्ते ‘पालि’ शब्द ‘पळ्हिं’ म्हणजे खेडें या शब्दावरून आला असावा. पाली ही ग्रामिक अथवा जानपद लोकांची भाषा असून ती खेडेगांवांतून प्रचलित असे. पहिल्या व्युत्पत्तीपेक्षां दुसरी व्युत्पत्ति अधिक सुलभ दिसते. विहक्टर हेन्री हा पाली शब्दाची व्युत्पत्ति पद् = वाचणे या धातूपासून पुढीलप्रमाणे देतो. पठ = पठितः = पठिअ = पडिअ = पलिअ = पालिअ, पाली. रा. राजबाडे पाली शब्दाची व्युत्पत्ति ‘प्रकट’ या शब्दापासून साधतात. प्रकट = पाअड = पाअल = पाल; याचें स्त्रीलिंगी पाली = पाळी; म्हणजे जी स्पष्ट, सहजसुलभ व सामान्य लोकांत प्रचलित असणारी ती पाली होय असें त्यांचे मत आहे. विंडिशाच्या मर्ते पाली भाषा मागाधीचे वाळमीयीन शिष्ट स्वरूप असून तिच्यावर संस्कृत भाषेची छाया वरीच आहे व इतर वाळमीयीन भाषांप्रमाणे हीहि मिश्र बोलीच आहे.

डॉ. भांडारकर पाली भाषा ही मध्यकालीन संस्कृत भाषेपासून म्हणजे ब्राह्मण ग्रंथांतील भाषेपासून निघाली असें मानतात. पाली ही वेदकालीन माषेच्या कोणत्याहि पोटभेदापासून निघाली नसून पाणिनीय भाषेची छाया ऊफ प्राकृत प्रतिकृति आहे; कारण पालीचा अक्षरशः व रूपशः तर्जुमा जसा पाणिनीय भाषेत तंतोतंत होतो तसा वैदिक भाषेच्या कोणत्याहि पोटभेदात होत नाही असें रा. वि. का. राजबाडे यांचे मत आहे. परंतु प्राकृत भाषा या सामान्य लोकांच्या बोली असून त्या संस्कृतपासून साक्षात् निघाल्या नसून त्यांवर संस्कृत भाषेचा परिणाम मात्र वराच झाला आहे हें आपण पूर्वीच दाखविले आहे. आज आपणांस ज्या प्राकृत भाषा उपलब्ध आहेत त्यांमध्ये पाली ही सर्वांत जुनी भाषा आहे.

या भाषेच्या उत्पत्तिस्थानाबद्दलहि विद्वानांमध्ये मतभेद आहे. बौद्ध ग्रंथकार पाली ही मागधी भाषेपासून निशाली असून ती मगध देशांत प्रचालित असली पाहिजे असें मानतात. ओरुद्देनवर्गाच्या मर्ते पालीचे उत्पत्तिस्थान विंध्याच्या उत्तरेस नसून विंध्याच्या दक्षिणेस बरेच दूर असले पाहिजे. पाली ही विंध्याच्या पश्चिम व मध्य-भागामधील प्रदेशांत उदय पावली असली पाहिजे असें फँकर्चे मत आहे. बळॉशाच्या मर्ते पाली ही एकस्वरूपी भाषा नसून, तिचे उत्पत्तिस्थान उज्जयिनी किंवा हिंदुस्थानच्या पश्चिम भागांत कोठें तरी संभवते. परंतु या भाषेचे मागधी प्राकृत भाषेशीं सादृश्य नसून पैशाची भाषेशीं विशेष साम्य आहे असें ३० स्टेन् कोनो व ग्रिअर्सन यांचे म्हणणे आहे. व त्यावरून ज्या प्रदेशांत पैशाची भाषा प्रचलित होती त्याच प्रदेशांत ही उत्पन्न झाली असावी असें त्यांचे मत आहे. परंतु पैशाची भाषेच्या उत्पत्तिस्थानाबद्दलहि या दोन विद्वानांत मतभेद आहे. स्टेन् कोनोच्या मर्ते पैशाची भाषेचे उत्पत्तिस्थान विंध्याद्वाच्या दक्षिणेकडील प्रदेश हैं आहे, तर ग्रिअर्सनच्या मर्ते हीं हिंदुस्थानच्या बायव्येकडील प्रदेशांत उत्पन्न झाली असावी व तेथें ती प्रथम प्रसूत होऊन हिच्चा कॉंकणापर्यंत युढें विरतार झाला असावा. पाली भाषेचे अशोकाच्या गिरनार शिलालेखाशीं सादृश्य व पूर्वेकडील धौलिशिलालेखांशीं दिसादृश्य यादृच्छनहि हीच गोष्ट प्रतीत होते. उदा० संस्कृत-राज्ञः, व कृतम्; पाली-राजिनो, रज्ञो व कृतम्; गिरनार-राणो व कृतम्, धौलि-लजिने व कडे अशीं रूपे होतात. या बावर्तीत प्रो. सुनीतिकुमार च.तर्जी यांचे म्हणणे असें आहे की बुद्धाचीं सर्व उपदेशवचनें मागधी भाषेनंतर मध्यदेशांतील शौरसेनी प्राकृतमध्ये अनुवादित झालीं होतीं व तीच पालीभाषा या नांवानें खि. पू. दुसऱ्या शतकापूर्वीं प्रसिद्ध होती. परंतु आपणांस असें आटवून येते की पाली भाषेचे शौरसेनी किंवा मागधी या दोहोपेक्षांहि पैशाची भाषेशींच 'अधिक साम्य आहे, हैं पुढील उदाहरणांवरून दिसून येईल.

संस्कृत	पाली	पैशाची	शौरसेनी	मागधी
(क) लोक	लोक	लोक	लोअ	लोअ
(ग) नग	नग	नग	णअ	णअ
(च) शची	सची	सची	सई	शई
(ज) रजत	रजत	रजत	रअद	लअद
(त) कृत	कृत	कृत	कद	कड
(र) कर	कर	कर	कर	कल
(श) वश	वस	वस	वस	वस
(ष) मेष	मेस	मेस	मेस	मेश
(स) सारस	सारस	सारस	सारस	शालसा
(न) वचन	वचन	वचन	वअण	बअण
(दृ) पट्ठ	पट्ठ	पट्ठ	पट्ठ	पट्ट
(थं) अर्थ	अर्थ	अर्थ	अर्थ	अस्त
(स. पु. प्र. ए. प्रत्यय) वृक्षः रुक्षो	रुक्षो	रुक्षो	रुक्षो	लुक्खे

पाली भाषेची उत्पत्ति खि० पू० सहाव्या शतकांत झाली असावी असें समजतात; परंतु त्या कालीं म्हणजे बुद्धाच्या जन्माच्या व धर्मप्रसाराच्या वेळीं मागधी ही लोकांची बोलभाषा होती व पाली ही बोलभाषा नसून बौद्धधर्म-ग्रंथांची वाड्मयीन भाषा आहे व ती खिस्ती सनाच्या चौथ्या किंवा पांचव्या शतकांत आपणांस दृश्य होणाऱ्या स्वरूपांत परिणत झाली असावी. या पाली भाषेपासूनच आधुनिक सिंहली भाषा बनली आहे.

अर्धमागधी:-यानंतर बाळायदृष्ट्या दुसरी महत्वाची भाषा म्हणजे महाबीराची धर्मोपदेश भाषा अर्ध-मागधी होय. 'भगवंतं अद्दमागहीए भासाए धर्ममाइक्षवै'—समवायांग सूत्र६०. अर्थात् महाबीरानें जो धर्मोपदेश केला, तो लेखनद्वारा केलेला नसून व्याख्यानद्वारा केला; परंतु आज आपणांस सर्वोत जुने जे जैनधर्मग्रंथ आदल्लतात ते त्यानंतर बन्याच उत्तरकालीं प्रत्यक्ष लिहिले गेले आहेत. आपल्या वेदांगमाणे महाबीराचीं धर्मवचनें तोंडीं पठन-परंपरेनै जैन यर्तीमध्ये चालू असून तींच पुढें ग्रंथरूपानें लिहिलीं गेलीं अशी त्यांची परंपरा आहे. परंतु हैं श्वेतांबर-

पंथीयांचे विधान त्यांतीलच दिगंबरपंथीयांस मान्य नसून त्यांच्या मर्ते पूर्वीचे सर्व जैन धर्मग्रंथ लुप्त झाले असून प्रचलित जैन धर्मग्रंथ नव्यानें लिहिले गेले आहेत. श्रेतांबरपंथीयांच्या मर्ते जैन सूत्रग्रंथ महावीरनिर्वाणानंतर १८० वर्षांनी म्हणजे खि. स. ४५४ मध्ये काठेवाडांत वलभी या ठिकाणीं श्री देवधिगणी यांनें लिपिबद्ध केले, परंतु तावत्कालपर्यंत त्यांचे वेदांप्रमाणेच जैन मुर्नींची शिष्यपरंपरेने पठनद्वारां मूळ स्वरूपांत रक्षण केले.

वेदांप्रमाणेच सूत्रग्रंथपठनाच्या शुद्धतेवद्दल या मुर्नींकडून काळजी घेण्यांत येत असते. तथापि मूळ सूत्रांमध्ये या पठनपरंपरेने भाषाविशेषक कांहीं फरक होणे संभवनीय आहे. कारण या सूत्रांस वेदांप्रमाणें शब्दप्राधान्य नसून अर्थप्राधान्य आहे व हे ग्रंथ सामान्य लोकांस समजज्याकरितां तत्कालीन बोलभाषेत लिहिले होते. बोलभाषेत कालानुसार फरक पडणे अपरिहार्य आहे; त्याशीबाब्य ती समजज्यास सुलभ राहणार नाही. तरेच चंद्रगुप्ताच्या कारकीर्दींत मगधदेशांत जें बारा वर्षांचे अवर्षण झाले त्या वेळीं जैन मुनि दक्षिण देशांत समुद्रतीरीं वास्तव्य करण्यास गेले होते त्या वेळीं या ग्रंथपठनाची परंपरा त्रुटित झाली होती. पुन्हां या अवर्षणाच्या कालानंतर पाटलीपुत्र शहरात या जैन संघांचे एकत्र अधिवेशन होऊन निरनिराळ्या मुर्नींच्या स्मृतीवरून या ग्रंथांचे पुनर्लेखन करण्यांत आले. यांपैकी कांहीं मुनि दक्षिणतील महाराष्ट्र, कोंकण वैगैरे भागांतहि उपदेशांचे कार्य करीत होते हैं त्या भागांतील जैन धर्माच्या प्रसारावरून उघड होते. अधीमागधी भाषेचे दूरस्थ महाराष्ट्र देशाच्या महाराष्ट्री भाषेशी जें विशेष सादृश्य दिसून येते त्यांचेहि कारण हैंच असले पाहिजे. यानंतर ८०० वर्षांनी वलभी व मधुरा येथे जैन ग्रंथ लिपिबद्ध करण्याकरितां जैन मुर्नींची समेलने भरविण्यांत आलीं. या कोळांत जैन संप्रदायाचा विस्तार भारतवर्षाच्या दूरदूरच्या प्रांतांत झालेला असून तत्प्रांतीय भाषांचा परिणाम त्यांच्या (धर्मपदेशकांच्या) भाषेवर झाला. असला पाहिजे व यामुळेच अंग-ग्रंथांच्या भाषेमध्ये—एवढेच नव्हे तर एकाच अंगग्रन्थांतील भाषेमध्ये, किंवहुना वाक्यांमध्ये—भाषाभेद आढळून येतो. या उपतीवरूनच अंग व उपांग ग्रंथांची कांहीं कांहीं ठिकाणीं थोडीफार विसंगति आढळून येते तिचेहि स्पष्टीकरण होते. समवायांगसूत्रादि ग्रंथांत जीस अर्धमागधी असें नांव दिले आहे तीसच स्थानांगसूत्रादि ग्रंथांमध्ये क्रापिमापिता असें म्हटले आहे. यावरून हे मंचद्रावने तिला आर्षभाषा असें म्हटले आहे. वस्तुतः हीं तिन्ही नांवें एकाच भाषेचीं आहेत. याच भाषेस याकोवीने प्राचीन महाराष्ट्री अथवा जैन महाराष्ट्री असें नांव दिले आहे. तथापि डॉ. पिशेलच्या भर्ते प्राचीन जैनसूत्रांची आर्षभाषा ही अर्धमागधीच होय. अर्थात् तिचें महाराष्ट्रीशी अनेक वाचतीत साम्य आहे तरी तीस जैन महाराष्ट्री असें वेगळे नांव देण्यांचे कारण नाही. ज्याप्रमाणे बौद्ध धर्मसूत्रग्रंथांची भाषा मागधी अथवा पाली ही नाटकांतील किंवा प्राकृत व्याकरणामध्ये निर्दिष्ट केलेल्या मागधीदून भिज आहे तशीच जैनधर्मसूत्रांची अर्धमागधी नाटकांतील किंवा प्राकृत व्याकरणांतील अर्धमागधीहून निराळी आहे. तथापि ज्याप्रमाणे बौद्धसूत्रांच्या भाषेला महाराष्ट्री न म्हणतां मागधीच संवेदिलें जातें त्याप्रमाणे जैन धर्मसूत्रांच्या भाषेलाहि महाराष्ट्री न म्हणतां अर्धमागधीच म्हणण्यांत येते असें हरगोवनदास यांनी प्रतिपादन केले आहे. परंतु पं. वेचरदास दौळी यांनी आपल्या प्राकृत व्याकरणाच्या प्रस्तावनेत जैन आगम ग्रंथांची भाषा भरतांचे नाट्यशास्त्र, वररुचि, हेमचंद्रादि प्राकृत व्याकरणकार, व अशोकाचे शिलालेख इत्यादींमध्ये अर्धमागधीचीं जीं लक्षणे आढळतात त्यांस अनुसरून तिचें स्वरूप नसल्यामुळे तिला अर्धमागधी न म्हणतां प्राकृतच म्हणावे असें प्रतिपादन केले आहे. परंतु प्राकृत म्हणजे जर महाराष्ट्री म्हटले तरी तीपासून जैन आगम भाषा निराळी आहे हैं आपण वर पाहिलेच आहे व नाटकांदीमधील भाषा कृत्रिम असें शक्य आहे. तेव्हा हरगोवनदास यांचेच मत अधिक ग्राह्य दिसते. भरताच्या नाट्यशास्त्रांत त्या सात प्राकृत भाषांचा उल्लेख आहे त्यांत अर्धमागधीचा उल्लेख असून ती नोकर्चाकर, राजपुत्र व श्रेष्ठी या पात्रांच्या तोंडीं असाबी असें सांगितले आहे. परंतु या पात्रांच्या तोंडीं असलेली भाषा व जैन सूत्रांची भाषा यांमध्ये वराच फरक आढळतो. मार्कण्डेयाने आपल्या व्याकरणांत ‘शौरसेन्या अदूरत्वादिय-मेवर्धमागधी’ मागधीसच अर्धमागधी असें म्हटले आहे. क्रमदीश्वराने आपल्या प्राकृत व्याकरणांत ‘महाराष्ट्री मित्रा अर्धमागधी’ असें हिचे लक्षण दिले आहे. परंतु हीं दोन्हीहि लक्षणे नाटकांतील पात्रांच्या तोंडीं असलेल्या भाषेवदलर्ची आहेत.

अर्धमागधी भाषेत व महाराष्ट्री भाषेत पुष्कलच साम्य आहे. डॉ. होन्ले यांनी अर्धमागधीस आर्ष प्राकृत असें म्हटले असून ती नाटकांतील अर्धमागधी, महाराष्ट्री आणि शौरसेनी यांचे मूळ मानली आहे. तरेच हेमचंद्रानें आपल्या प्राकृत व्याकरणांत आपल्या नियमांस जीं उदाहरणे दिली आहेत त्यांपैकीं वाढ्यांतील उदाहरणे महाराष्ट्री भाषेतील आहेत. परंतु जैन सूत्रांतील उदाहरणे देतांना त्यांस आर्षप्राकृत असें नांव दिले आहे. त्यावरून ही जैन-सूत्रांची भाषा वाढ्यायीन महाराष्ट्रीपेक्षां प्राचीन असावी असें वाटते. कांहीं लोक अर्धमागधी या शब्दाची व्युत्पत्ति ‘अर्धी मागधी’ अशी करितात ती चुकीची असून ‘अर्धी मगधाची भाषा’ ही व्युत्पत्ति वास्तविक आहे. अर्धमागध ह्या शब्दाची व्याख्या निशीतचुर्णिंकेत ‘मगहद्विसयभासानिवद्धं अद्वमागहं’ अशी दिली आहे. परंतु अर्धमागधीचे सादृश्यमगधांतील मागधी किंवा शौरसेनी किंवा अर्वाचीन पूर्वहिंदी या भाषांशी नसून महाराष्ट्री किंवा अर्वाचीन मराठी या भाषांशी असण्याचे कारण वर सांगितल्याप्रमाणे जैन मुनोंचा अवर्षणकालीं दक्षिण हिंदुस्थानांत घडलेला दीर्घकालीन निवास व त्यामुळे त्यांच्या भाषेवर व त्यांनी ग्रथित केलेल्या अंगग्रंथांतील भाषेवर झालेला महाराष्ट्रीचा परिणाम है असले पाहिजे. डॉ. भाण्डारकर यांनी अर्धमागधीची उत्पत्ति खि. पू. २ न्या शतकांत झाली असावी असें म्हटले आहे. डॉ. एस. के. चतर्जी यांनी सर्व नाटकांतील सर्व प्राकृत भाषांचा व अर्धमागधीचा उत्पत्तिकाल खि. पू. ३ रे शतक हा दिला आहे. परंतु अश्वघोषाच्या नाटकांत जैन अर्धमागधी भाषा आहे असें डॉ. ल्युडर्सने दाखविले आहे व डॉ. याकोवी यांनी जैनसूत्रांची व मथुरा येथील शिलालेखाची भाषा यांचा काल खि. पू. ४ ये व ३ रे शतक असा दिला आहे. व हा काल वरील पाटलीपुत्रांत झालेल्या ग्रंथसंकलनाशीं जुळणारा आहे. ही भाषा बहुतांशी महाराष्ट्रीशीं जुळते पण तीत आढळणारे कांहीं विशेष पुढे दिले आहेत, त्यावरून अर्धमागधी ही वैदिक व अभिजात संस्कृत भाषेशीं आधिक जवळ आहे हैं दिसून येईल.

अर्धमागधीचीं विशेष लक्षणे. वर्णभेद:—(१) दोन स्वरांच्या दरम्यान असलेल्या असंयुक्त ‘क’ वदल प्राय: सर्वत्र ‘ग’ होतो. पण कोठे कोठे ‘त’ आणि ‘य’ हि होतो. जसें:—ग—प्रकल्प = प्रगप; आकर = आगर; आकाश = आगास; आकाशिका = आगाशी; प्रकार = पगार; श्रावक = सावग; विवर्जक = विवरजग; निषेवक = णिसेवग; लोक = लोग; आकृति = आगई. त—आराधक = आराहत; सामायिक = सामातित; विशुद्धिक = विशुद्धित; आधिक = अहित; शाकुनिक = साताणित; नैषधिक = णेसिजित; वीरासनिक = विरासणित; वर्धकि = वड्डति; नैरथिक = नेरतित; सीमंतक = सीमंतत; नरकात् = नरतातो; माडभिक = माडभिवत; कौटुम्बिक = कौडुभित; सच्चक्षुतेण = सच्चक्षुतेण; कूणिक = कूणित; अंतिकात् = अन्तितातो; राहसिकेन = रहसितेण. य—कायिक = काइय; लोक = लोय.

(२) दोन स्वरांच्यां असलेला असंयुक्त ‘ग’ कायम राहतो. कोठे कोठे त्याचा ‘त’ आणि ‘य’ होतो. जसें आगम = आगम; आगमन = आगमण; आनुगामिक = आणुगामिय; आगमिध्यत् = आगमिस्स; जागर = जागर; अगारिन् = अगारि; भगवन् = भगवं; अतिग = अतित; सागर = सायर.

(३) दोन स्वरांच्यां असलेल्या असंयुक्त ‘च’ अश्वा ‘ज’ वदल ‘त’ आणि ‘य’ होतात. जसें:—नाराच = णारात; वच्स् = वति; प्रवचन = पावतण; कदाचित् = कयाति; वाचना = वायणा; उपचार = उवयार; लोच = लोय; आचार्य = आयरिय; भोजिन् = भोति; वत्र = वतिर; पूजा = पूता; राजेश्वर = रातीसर; आत्मजः = अत्तते; प्रजात = पयाय; कामध्वजा = कामज्ज्वया; आत्मज = अत्तय.

(४) दोन स्वरांच्यां असलेला ‘त’ प्राय: कायम राहतो. कोठे कोठे त्याचा ‘य’ होतो. जसें:—वंदते = वंदति; नमस्यति = नमस्ति; पर्युपासते = पञ्जुबासति; जिर्तेद्रिय = जिर्तिदिय; सतत = सतत; भवति = भवति; अंतरित = अंतरित; धेवत = धेवत; जाति = जाति; आकृति = आगिति; विहरति = विहरति; पुरतः = पुरतो; करोति = करेति; ततः = तते; संदिसतु = संदिसतु; संलपति = संलवति; प्रभृति = पभिति; करतल = करयल.

(५) स्वरांच्या दरम्यान असलेल्या ‘द’ वदल ‘द’ अथवा ‘त’ अधिकांशानें होतो. कधीं कधीं ‘य’ हि होतो. जसें:—द—प्रदिशः = पदिसो; भेद = भेद; अनादिक = अणादियं. वदत् = वदमाण; नदति = णदति; जनपद =

जणवद; वेदिध्यति=वेदिहिती. त—यदा = जता; पाद = पात; निषाद = निसात; नदी = नती; मृषावाद = मुसावात; वादिक = वातित; अन्यदा = अन्नता; कदाचित् = कताती; यदि = जति; चिरादिक = चिरातीत. य—प्रतिच्छादन = पडिच्छायण; चतुष्पद = चतुष्पय (चौपाई, एक छंद).

(६) दोन स्वरांमध्ये असलेल्या 'प' चा प्रायः सर्वत्र 'व' होतो. जसें:—पापक = पावग; संलपति = संलवति; सोपचार = सोवयार; अतिपात = अतिवात; उपनीत = उवणीय; अध्युपन्न = अज्ञोववण्ण; उपगृह = उवगृह; आधिपत्य = आहेवच; तपक = तवय; व्यपरोपित = वबरोवित.

(७) स्वरांच्यामध्ये असलेला 'य' प्रायः कायम राहतो. अनेक ठिकाणी त्याचा 'त' झालेला दृष्टीस पडतो. जसें:—य—वायव = वायव; प्रिय = पिय; निरय = निरय; इंद्रिय = इंदिय; गायति = गायइ. त—स्यात् = सिता; सामायिक = सामातित; कायिक = कातित; पालशियन्ति = पालतिसंति; पर्याय = परितात; नायक = णातग; गायति = गातति, स्थायिन् = ठाति; शायिन् = साति; नेरयिक = नेरतित; इंद्रिय = इंदित.

(८) दोन स्वरांच्यामध्ये असलेल्या 'व' बदल व, त अथवा य हि होतो. व---वायव = वायव; गौरव = गारव; भवति = भवति; अनुविच्चिन्त्य = अणुवीति. त—परिवार = परिताल; कवि = कति. य—परिवर्तन = परियट्ण; परिवर्तना = परियट्णा.

(९) महाराष्ट्रीत स्वरांच्यामध्ये असंयुक्त क, ग, च, ज, त, द, प, य, व या व्यंजनांचा प्रायः लोप होतो. प्राकृत—प्रकाश इ. ध्याकरणानुसार लोप पावलेल्या या व्यंजनावदल दुसरे कोणतेहि व्यंजन येत नाही. सेतुबंध, गाथासप्तशती आणि कर्तूरमंजरी इ. नाटकांच्या महाराष्ट्री भाषेतहि हे लक्षण चांगलेच आढळते.

हेमचंद्राच्या प्राकृत-ध्याकरणानुसार या लुत व्यंजनाव्याया दोन्ही वाजूंस 'अ' वर्ण (अ अथवा आ) असल्यास लोप पावलेल्या व्यंजनावदल 'य' होतो. 'गउडवहो'मध्ये तर वर सांगितलेल्या व्यंजनापूर्वी अ वर्णाहून भिन्न वर्ण असूनहि त्यावदल 'य' झालेला अधिक प्रमाणांत आढळतो. परंतु जैन अर्धमागधीमध्ये आम्ही वर सांगितल्याप्रमाणे त्या त्या व्यंजनावदल भिन्न भिन्न व्यंजन येतें आणि कोठें कोठें तर तेंच व्यंजन कायम राहतें. हे खरें कीं, कोठें कोठें वर सांगितलेल्या व्यंजनावदल अन्य व्यंजन होणें अथवा तेंच व्यंजन कायम राहणें याएवजी महाराष्ट्रीप्रमाणे त्या व्यंजनाचा लोपहि झालेला आढळतो. पण तो लोप वर सांगितलेल्या व्यंजनानंतर 'अ' अथवा 'आ' यांहून भिन्न स्वर असूनहि झालेला आढळतो. जसें:— लोक = लोओ; रोचित = रोइत; भोजिन् = भोइ; आतुर = आउर; आदेश = आएसि; कायिक = काइय; आवेश = आएस.

(१०) शब्दाच्या आरंभी अथवा मध्ये अथवा जोडाक्षरांत सर्वत्र 'ण' प्रमाणे 'न' हि होतो. जसें:—नदी = नई; ज्ञातपुत्र = नायपुत्र; आरनाल = आरनाल; अनल = अनल; अनिल = अनिल; प्रज्ञा = पन्ना; अन्योन्य = अन्नमन्न; विज्ञ = विज्ञ; सर्वज्ञ = सर्वज्ञ इ.

(११) 'एव'च्या पूर्वी 'अम्' असल्यास त्याच्यावदल 'आम्' होतो. जसें:—यामेव = जामेव; तामेव = तामेव; क्षिप्रमेव = क्षिप्यामेव; एवमेव = एवामेव; पूर्वमेव = पुव्यामेव इ.

(१२) दीर्घ स्वरानंतर येणाऱ्या 'इति वा' बदल 'ति वा' अथवा 'इ वा' असें होते. जसें:— इन्द्र मह इति वा = इंदमहे ति वा, इंद महे इ वा.

(१३) 'यथा' आणि 'यावत्' शब्दांतील 'य' चा 'ज' अथवा लोप झालेला आढळतो. जसें:—यथारुयात = अहमरुयाय; यथाजात = अहाजात; यथानामक = जहाणामए; यावत्कथा = आवकहा; यावज्जीव = जावज्जीव.

वर्णांगम:—गद्यांतहि अनेक ठिकाणी समासांत उत्तरपदाच्या पूर्वी म् आगम होतो. जसें:—निरयंगामी, उडुंगारव, दीडुंगारव, रहसंगारव, गोणमाई, सामाइयमाइयांइ, अजहणमणुककोस, अदुक्षयमसुहा इ. महाराष्ट्रीमध्ये केवळ पद्यांतच पादपूरणासाठी म् आगम झालेला आढळतो; पद्यांत तर तो मुळींच आढळत नाही.

शब्दभेद:—(१) महाराष्ट्रीत ज्यांचा प्रयोग झालेला आढळत नाही असे अनेक शब्द अर्धमागधीमध्ये आहेत. जसें:—अज्ञशरिय, अज्ञोववण्ण, अणुवीति, आघवणा, आघवेतग, आणापाणु, आवीकगम, कण्डुइ, केमहालय, दुरुढ, पच्चात्थिमिळ, पाऊकुब्ब, पुरस्थिमिळ, पोरेवच्च, महतिमहालिया, वक्क, विउस.

(२) ज्यांचीं हें अर्धमागधींत व महाराष्ट्रींत भिन्न भिन्न होतात अशा शब्दांचीहि संख्या वरीच मोठी आहे. त्यांपैकीं काहीं शब्द पुढे दिले आहेत.—

अर्धमागधी	महाराष्ट्री	अर्धमागधी	महाराष्ट्री
अभियागम	अभाअम	नितिय	गिर्भच्च
आउंटण	आउंचण	निएय	गिअअ
आहरण	उआहरण	पञ्चुपन्न	पञ्चुपण
उप्पि	उवरि, अवरि	पच्छेकम्म	पच्छाकम्म
किया	किरिआ	पाय (पात्र)	पत्त
कीस, केस	केरिस	पुढो (पृथक्)	पुहं, पिहं
केवच्चिर	किअच्चिर	पुरेकम्म	पुराकम्म
गेहि	गिद्धि	पुव्बि	पुव्बं
चियत्त	चइअ	माय (मात्र)	मत्त, मेत्त
छच्च	छक्क	माहण	बह्णण
जाया	जत्ता	मिलक्कु, मेच्छ	मिलच्छ
गिगण, गिगिण	णगग	वग्गू	वाआ
गिगिणिण (नाग्नथ)	णगत्तण	वाहणा (उपानह्)	उवाणआ
तच्च (तृतीय)	तइअ	सहेज्ज	सहाअ
तच्च (तथ्य)	तच्छ	सीआण, सुसाण	मसाण
तेगिच्छा	चिइच्छा	सुमिण	सिमिण
दुवालसंग	वारसंग	सुहम, सुहुम	संह
दोच्च	दुइअ	सोहि	सुळि.

शिवाय दुवालस, बारस, तेरस, अउणीसइ, वत्तीस, पणतीस, इगायाल, तेयालीस, पणयाल, अढयाल, एगट्ठि, बावट्ठि, तेवट्ठि, छावट्ठि, अढसट्ठि, अउणत्तरि, वावत्तरि, पणत्तरि, सत्तहत्तरि, तेयासी, छलसीइ, वाणउइ, ह, संख्यावाचक शब्दांचीं हें अर्धमागधींत आढळतात. महाराष्ट्रींत अशीं होत नाहीत.

नामविभक्तिः—(१) अर्धमागधींत पुळिंगरी अकारान्त शब्दाला प्रथमेच्या एकवचनाचा प्रायः ‘ ए ’ व क्वचित् ‘ ओ ’ प्रत्यय लागतो. परंतु महाराष्ट्रींत फक्त ‘ ओ ’ प्रत्यय लागतो.

(२) सतमीच्या एकवचनाचा रिस प्रत्यय आहे. महाराष्ट्रींत तो ‘ मिम ’ आहे.

(३) चतुर्थीचे एकवचनांत ‘ आए ’ किंवा ‘ आते ’ असे प्रत्यय येतात; जसें—देवाए, सवण्याए, गमण्याए, अट्ठाए, अहिताते, असुभाते, अखमाते ह०. महाराष्ट्रींत हे प्रत्यय नाहीत.

(४) अनेक शब्दांच्या तृतीयेच्या एकवचनांत ‘ सा ’ आढळतो; जसें—भणसा, वयसा, कायसा, जोशसा, बलसा, चक्खुसा. महाराष्ट्रींत यांच्याएवजीं मणेण, वएण, काएण, जोगेण, बलेण, चक्खुणा अशीं अनुक्रमे हें होतात.

(५) कम्म आणि धम्म शब्दांचें तृतीयेचें एकवचन पार्लीतत्याप्रमाणे कम्मुणा व धम्मुणा असे होते. तींचे रुपे महाराष्ट्रींत कम्मेण व धम्मेण अशीं होतात.

(६) अर्धमागधींत ‘ तत् ’ शब्दाच्या पंचमीच्या बहुवचनांत ‘ तेब्भो ’ रूपहि आढळण्यांत येते.

(७) ‘ युष्मत् ’ शब्दाचें घष्टीचें एकवचन संस्कृतप्रमाणे ‘ तव ’ असे होते. तसेच ‘ अस्मत् ’चे घष्टीचे बहुवचन संस्कृतप्रमाणेच ‘ अस्माके ’ असे होते. हीं रुपे महाराष्ट्रींत नाहीत.

आख्यात विभक्ति—(१) अर्धमागधींत भूतकाळाच्या बहुवचनाचा प्रत्यय ‘ हंसु ’ आहे. जसेः—पुँछिसु, गव्हिसु, आभासिसु. महाराष्ट्रींत हा प्रयोग लुत झाला आहे.

धातुरूपे—अर्धमागधींत आइवल्ह, कुब्बद्द, भुविं, होक्खती, बूया, अब्बवी, होत्था, हुत्था, पहारेत्था, आयं, दुरुहह, विगिंचए, तिचायए, अकासी, तितःह्व, तितुडिंज्जा, पडिसंधयाति, सारयती, घेऊह्व, समुच्छिहिति, आहंसु इ०. प्रभृति प्रयोगांत धातूची प्रकृति, प्रत्यय इ०. ज्या स्वरूपांत आढळतात त्यांहून भिन्न स्वरूपांत ते महाराष्ट्रींत आढळतात.

कृदन्त—(१) अर्धमागधींत ‘ त्वा ’ प्रत्ययाचीं रूपे अनेक प्रकारांनी होतात.

(१) दट्. जसेः—कद्दु, साहद्दु, अवहद्दु इ.

(२) इत्ता. जसेः—एत्ता, इत्ताण व एत्ताण. जसेः—चइत्ता, विउडित्ता, पासित्ता, करेत्ता, पासित्ताण, करेत्ताण.

(३) इत्तु. जसेः—दुरुहित्तु, जाणित्तु, वधित्तु.

(४) च्चा. जसेः—किच्चा, णच्चा, सोच्चा, भोच्चा, नेच्चा.

(५) इया. जसेः—परिजाणिया, दुरुहिया.

(६) याशिवाय विउडिक्म, निसम्म, समिच्च, संखाए, अणुवीति, लळुं, लळूण, दिस्सा इत्यादि प्रयोगांत ‘ त्वा ’ चीं इतर भिन्नभिन्न रूपे दृष्टीस पडतात.

(२) ‘तुम्’ प्रत्ययावहल प्रायः ‘ इत्तए ’ ‘ इत्तते ,’ हे प्रत्यय आढळतात. जसेः—करित्तए, गच्छित्तए, संमुंजित्तए, उवसामित्तते, विहरित्तए इ.

(३) क्रकारान्त धातूच्या ‘ त ’ प्रत्ययाएवजी ‘ ड ’ होतो. जसेः—कड, मढ, अभिहड, वावड, संवुड, वियड, विथड.

तद्वित—(१) ‘ तर ’ प्रत्ययाचीं रूप ‘ तराय ’ होतें. जसेः—अणिठतराए, अप्पनराए, बहुतराए, कंततराए,

(२) आउसो, आउसंतो, गोमी, तुसिमं, भगवंतो, पुरतिथम, पच्चतिथम, ओयंसी, दोसिणो, पोरेवच्च, इत्यादि प्रयोगांत ‘ मरुप् ’ व अन्य तद्वित प्रत्ययाचीं रूपे जैनअर्धमागधींत जशीं होतात त्यांहून तीं महाराष्ट्रींत भिन्न प्रकारांनी होतात.

अर्धमागधींत महाराष्ट्रीपेक्षां इतके अधिक व सूक्ष्म भेद, आणि विशेष आहेत कीं, विस्तारभयास्तव येथे उल्लेख करतां येत नाहीं.

शौरसेनी—भरताच्या नाट्यशास्त्रांत शौरसेनी भाषा नाथिका व तिच्या सखी या पात्रांच्या तोंडीं घालावी, असें सांगितलें आहे. भास, कालिदास वरेंच्या नाटकांमध्यें ही भाषा वापरलेली आढळते. अश्वघोषाच्या नाटकांतील शौरसेनी भाषा ही थोडी अधिक जुनी वाटते. या भाषेचा उल्लेख, दंडी, रुद्रट, वाभट वर्गेरे सर्व साहित्यग्रंथ-कारांनी केलेला आहे. वरसचि, हेमचंद्र, मार्कण्डेय, क्रमदीश्वर व लक्ष्मीधर इत्यादि व्याकरणकारांनी इच्चे लक्षण दिलेले आहे. भरतानें विदूपकाच्या तोंडीं प्राच्या ही भाषा असावी असें सांगितलें आहे .व प्राच्य भाषेचें जें लक्षण मार्कण्डेयानें आपल्या व्याकरणांत दिलें आहे त्यावरून ही शौरसेनीपासून फारशी निराळी दिसत नाहीं. दिगंबर जैनांचे प्रवचनसार, द्रव्यसंग्रह वर्गेरे ग्रंथांची भाषाहि एक तहेची शौरसेनीच आहे. ही श्वेतांवरांची अर्धमागधी व प्राकृत व्याकरणकारांची शौरसेनी यांच्या मिश्रणानें बनली आहे. हिला जैनशौरसेनी असें नांव देतात. या भाषेचे उत्पत्तिस्थान शूसेन अथवा मथुरा देश हें होय. अश्वघोषाच्या नाटकांतील शौरसेनी अशोकलिपीकालीन असावी व भासाच्या नाटकांतील शौरसेनी व जैन शौरसेनी यांची उत्पत्ति खिस्ती शकाच्या पहिल्या किंवा दुसऱ्या शतकांत झाली असावी. या भाषेत व महाराष्ट्रींत वरेंचसें साम्य असून त्यांमध्यें जो फरक आढळतो तो पुढे दिला आहे.

शौरसेनीचे विशेष-वर्णभेद—(१) स्वरांच्या मळवर्तीं असंयुक्त ‘ त ’ व ‘ द ’ च्या जार्गी ‘ द ’ होतो. जसेः—रजत = रअद; गदा = गदा; (२) स्वरांमध्यें असंयुक्त ‘ थ ’ असल्यास त्याचा ‘ ध ’ व ‘ ह ’ होतो. जसेः—नाश = णाध, णाह. (३) ‘ र्य ’ जार्गी ‘ र्य ’ आणि ‘ झ ’ ज्ज ’ होतात. जसेः—आर्य = अर्य, अज्ज. सूर्य = सुर्य, सुज्ज

नाम-विभक्ति—पंचमीच्या एकवचनाचे 'दु' व 'दो' असे दोन प्रत्यय असून ते लागण्यापूर्वी पूर्वीचा अकार दीर्घ होतो. जरें:-जिनात् - जिणादो, जिणादु.

आत्मात-(१) 'ति' आणि 'ते' या प्रत्ययाबदल अनुक्रमे 'दि' आणि 'दे' होतात. जरें:-हसदि, हसदे; रमदि, रमदे; (२) भविष्यकाळाच्या प्रत्ययापूर्वी 'स्ति' लागतो. जरें:-हसिस्तिसदि, करिस्तिसदि.

सन्धि—अन्त्य मकारानंतर 'इ' अथवा 'ए' असल्यास विकल्पानें 'ण' चा आगम होतो. जरें:-युक्तम इदम् = जुत्तं णिमं, जुत्तिमं; एवम् एतत् = एवं णेदं, एवमेदं.

कृदन्त-'त्वा' प्रत्ययाबदल 'इअ,' 'दूण' व 'ता' होतात. जरें:-पठित्वा = पढिअ, पडिदूण, पढित्ता.

मागधी—मागधी भाषा अशोकाच्या साम्राज्याच्या उत्तरेच्या व पूर्वेच्या मीरत, सहसराम, रामगड, धोलि, जौगड वर्गेरे ठिकाणी अशोकाच्या शिलालेखांत आढळते. अश्वघोषाच्या त्रुटित नाट्यग्रंथांतहि या भाषेचे प्राचीन स्वरूप आढळते व भास आणि कालिदास यांची नाटके व मृच्छकटिक यांमध्ये नाटकी मागधी दृष्टीस पडते. बहुतेक प्राकृत व्याकरणांत मागधीची लक्षणे व उदाहरणे दिलेली आहेत. भरताच्या नाट्यशास्त्रांत राजाच्या अंतःपुरात राहणारे, सुरंग लावणारे, अश्वपालक वर्गेरे पात्राच्या तोंडीं व नायक आपदग्रस्त असतां त्याच्या तोंडीं ही घालावी, असें सांगितले आहे. परंतु मार्कण्डेयानें आपल्या प्राकृतसर्वस्वांत उद्धृत केलेल्या 'राक्षसभिक्षुपणक-चेटाचा मागधी प्राहुः' या वचनाबद्धन भरतानें उल्लेखिलेल्या वरील पात्रांशिवाय भिक्षु, क्षणक वर्गेरे लोकहि त्याच भांगत बोलत, असें दिसते. सूट, वाखट, हेमचंद्र इत्यादि आलंकारिकारानीं आपल्या ग्रंथांत या भाषेचा उल्लेख केला आहे. हिचे उत्पत्तिस्थान मगधदेश होय. मगधाच्या वाहेरहि अशोकाच्या शिलालेखांत ही भाषा आढळण्याचे कारण मागधी ही त्या वेळीं राजभाषा असावी व त्यामुळे अंतःपुरात इत्यादि ठिकाणीं हीच मागधी वापरण्याचा प्रधात असावा. भिक्षु व क्षणक हे विशेषतः मगधनिवासीं असल्यामुळे त्याच्या तोंडीं हीच भाषा नाटकामध्ये घालणे स्वाभाविक दिसते. नायकहि संकटकाळीं किंवा आपत्तिग्रस्त असतां याच भाषेत भाषण करितो, असें भरतानें सांगितले आहे. यावरून राजे लोकांचीहि स्वाभाविक भाषा हीच असावी, असें वाटते. कारण सामान्यतः मनुष्य विपर्तीत किंवा संकटांत असतां व्यवहारिक भाषेपेक्षा घरगुती भांगतच आपले सहज उद्भार काढतो. यावरून सामान्यतः नाट्यशास्त्र-कार भरत या प्रदेशांत राहत होता तेथील लोकांची वोलभाषा त्या वेळी हीच असली पाहिजे असें वाटते. वररुचीने 'शौरसेनीपासून मागधीची उत्पत्ति झाली' असें म्हटले आहे. परंतु शूरसेन व मगध या दोन प्रदेशांतील प्रादेशिक भाषा असून ज्याप्रमाणे शौरसेनी ही मध्यदेशांतील वेदकालीन वोलभाषेपासून उत्पन्न झाली त्याप्रमाणेच मगधांतील वोलीपासून मागधी उत्पन्न झाली असावी. अशोकाच्या शिलालेखांत व अश्वघोषाच्या नाटकांत प्राचीन मागधीचे स्वरूप आढळते, व भासाच्या नाटकांत मध्ययुगीन मागधीचे स्वरूप दृष्टीस पडते. शाकारी, चाण्डाली आणि शावरी या मागधीचीचे रूपांतरे होत. भरतानें शबर, शक वैरेंच्या तोंडीं शाकारी भाषा शावरी असावी, असें सांगितले आहे. यातीन भाषांची उदाहरणे जीं नाटकांत वर्गेरे आढळतात त्यांमध्ये व मागधी-भांगेत फारसा फरक आढळत नाही. मृच्छकटिकांतील माशुर व यूतकार यांच्या भाषेस 'टक्की' असें नांव दिले आहे. हीहि मागधीभाषेचे एक रूपांतर आहे. मार्कण्डेयानें टक्की भाषेसच 'टाकी' असें म्हटले आहे. 'प्रयुज्यते नाटकादौ यूतादि व्यवहारिभिः । वणिगिभैर्हीनदेहैश्च तदाहुष्टक्भाषितम् ॥' मार्कण्डेयाने या भाषेचीं जीं विशेष लक्षणे दिलीं आहेत त्यांवरून ही अपभ्रंश-असावी, असें दिसते व हरिषंद्रानें तिला 'अपभ्रंश' असें म्हटले आहे, असेंहि त्यानें सांगितले आहे. मागधी व शौरसेनी यांमध्ये आढळणारे विशेष भेद पुढे दिले आहेत. बाकीच्या बावतीत हिचे शौरसेनीशीं साम्य आहे.

मागधीचे विशेष वर्णभेद—(१) 'र'बदल सर्वत्र 'ल' होतो. जरें:-नर = णल; कर = कल.

(२) ष, श, स यांच्या जागीं तालव्य 'श' होतो. जरें:-शोभन = शोहण; पुरुष = पुलिश; सारस = शालश.

(३) संयुक्त 'ष' आणि 'स'च्चा जारी दन्त्य 'स' होतो. जसें:-शुष्क = शुस्क; कष्ट = कस्ट; स्वल्पति = स्वल्पदि; बृहस्पति = बुहस्पदि.

(४) 'ट' आणि 'ष्ट' यांच्याबद्दल 'स्ट' होतो. जसें:-पट्ट = पस्ट; सुष्टु = शुस्टु.

(५) 'स्त,' आणि 'थ' बद्दल 'स्त' होतो. जसें:-उपरिथत = उवरितद; सार्थ = शस्त.

(६) 'ज,' 'य' आणि 'य' बद्दल 'य' होतो. जसें:-जानाति = याणादि, दुर्जन = दुय्यण, मय = मय्य, अय = अय्य, याति = यादि, यम = यम.

(७) न्य, ए, झ, झा च्याबद्दल अन होतो. जसें:-अन्य = अञ्ज, पुण्य = पुञ्ज; प्रज्ञा = पञ्जा, अञ्जलि = अञ्जलि.

(८) शब्दाच्या आरंभी नसणाऱ्या 'छ' चा 'श' होतो. जसें:-गच्छ = गश्छ, पिच्छल = पिश्छिल.

(९) 'क्ष' बद्दल 'स्क' होतो. जसें:-राक्षस = लस्कश; यक्ष = यस्क.

नामविभक्ति-(१) अकारान्त पुढिंगी शब्दाच्या प्रथमेच्या एकवचनी 'ए' होतो. जसें:-जिनः = यिणे; पुरुषः = पुलिशे.

(२) अकारान्त शब्दाचें पष्ठीचें एकवचन 'स्स' आणि 'आह' लागून होतें. जसें:-जिनस्य = यिणस्स, यिणाह.

(३) अकारान्त शब्दाचें पष्ठीचें बहुवचन आण, आँह हे प्रत्यय लागून होतें. जसें:-जिनानाम् = यिणाण, यिणाहै.

(४) अस्मत् शब्दाच्या प्रथमेच्या एकवचनाचें व बहुवचनाचें रूप 'हगे' असें होतें.

पैशाची:—गुणाळ्याची सध्यां लुत झालेली बृहत्कथा पैशाची भाषेमध्ये लिहिलेली होती, असें मानतात. या भाषेचीं उदाहरणे प्राकृतप्रकाश, हेमचंद्राचें प्राकृत व्याकरण, घड्माषाचंद्रिका, प्राकृतसर्वस्व वर्गेरे प्राकृत व्याकरण-यंत्रांत आढळतात. तसेच हेमचंद्राचें कुमारपालचरित, काव्यानुशासन व मोहराजपराजय नाटक इत्यादिमध्ये या भाषेचे नमुने आढळतात. भरतांने आपल्या नाटकशास्त्रांत पैशाचीचा उल्लेख केला नाही; परंतु रुद्रट, केशवमिश्र वर्गेरे साहित्यशास्त्रकारांनी इच्चा निर्देश केला आहे व वाघटाने हिला 'भूतभाषित' असें म्हटले आहे. हिचा उपयोग भूत, पिशाच, राक्षस, वर्गरेच्या तोंडीं करावा, असा वरील ग्रंथकारांचा आंदेश आहे. घड्माषाचंद्रिकेत ही पिशाच्च देशाची भाषा असें म्हटले असून पुढीलप्रमाणे पिशाच्च देशाचें वर्णन दिले आहे: 'पांड्य-केकय-वाल्हीक-सद्य-नेपाल-कुन्तलाः। सुवेणमो जगांधारहैवकन्नोजनास्थथा ॥ एते पिशाच्चदेशाः स्युः ॥' मार्कण्डेयाने प्राकृतसर्वस्वामध्ये प्राकृतचंद्रिकेतील 'कांचीदेशीयपाण्डये च पांचालं गौडमागधम् । ब्राचंड दाक्षिणात्यं च शौरसेनं च कैकयम् । शावरं द्राविंडं चैव एकादशपिशाचजाः ।' याप्रमाणे अकरा प्रकारस्या पैशाचीचा उल्लेख केला आहे. परंतु अखेरीस 'कैकयं शौरसेनं च पांचालमिति च त्रिधा पैशाच्यः' म्हणून तीनच पैशाचीची ग्राह्य धरत्या आहेत. वर उल्लेखिलेले देश इतके परस्परां-पासून दूर दूर आहेत कीं, त्यांमध्ये एकाच भाषेचा व्यवहार संभवत नाही. भिन्नभिन्न प्रदेशांत राहणाऱ्या एखाद्या जातीची भाषा अशा तन्हेची असू शकेल. व पूर्वीचे पिशाच्चासारखे रानटी लोक निरनिराळ्या देशांत जसजसे पसरलं तसेतसा या त्यांच्या भाषेचा प्रसार दूरदूरच्या प्रातांत होणे संभवनीय दिसतें. ग्रिअर्सनने पिशाचभाषा बायव्येकडे पंजाब व अफगाणिस्थानामध्ये प्रथम उत्पन्न होऊन नंतर तिचा विस्तार इतर ठिकाणी झाला असावा, असें म्हटले आहे. व पिशाचपुर,-पिसाउर,-पेशावर या पेशावरच्या व्युत्पत्तीबरून है संभवनीय दिसतें, परंतु डॉ. हंरेंडे यांच्या मर्ते द्राविडादि अनार्य लोक आर्यलोकांच्या भाषेचा जो विकृत उच्चार करीत ती पैशाची असावी, व मेये याच्या मर्ते ही दरदांची भाषा असावी. वरचीने शौरसेनी प्राकृतपासून पैशाची उत्पन्न झाली, असें म्हटले आहे. मार्कण्डेयाने पैशाचीचे कैकय, शौरसेन व पांचाल असे तीन भेद करून शौरसेनी व संकृत या दोहोंपासून कैकयपैशाचीची व कैकय पैशाचीपासून शौरसेनी पैशाची उत्पन्न झाली, असें म्हटले आहे. परंतु त्यांने जीं शौरसेनी पैशाचीचीं लक्षणे दिलीं आहेत यांवरून तिचे शौरसेनी भाषेचीं विदोषसे साम्य आढळून येत नाही. तर उलट मागधी भाषेचीं साम्य आढळतें. याकरितां तिला बास्तविक मागधी पैशाची म्हटले पाहिजे, असें हरगोवनदास यांचे मत आहे. प्राकृत वैयाकरणांनी पैशाचीची उत्पत्ति

शौरसेनी अथवा संस्कृत भाषेपासून ज्ञाली असें म्हटले आहे. परंतु या प्राकृत भाषांची उत्पत्ति निरनिराळ्या देश्य वोलीं-पासून ज्ञाली, हें आम्हीं वर प्रतिपादन केलेच आहे. पैशाचीं भाषेचें प्राचीन स्वरूप आज उपलब्ध नाहीं. बहुधा त्या भाषेतच गुणाळ्याची वृहकथा रचलेली असावी. व ती त्यानें शालिवाहन राजास अर्पण केली यावरून ती दक्षिण भरतखंडांतहि प्रचलित असावी असें वाटते. रा. काणे यांच्या मतें बृहत्कथेचें रूपांतर ज्या अर्थी सोमदेव व क्षेमन्द्र यांनी केले आहे त्या अर्थीं ती माटव्यांत प्रचलित असावी. २। राजारामशास्त्री भागवत यांनी पिशाचीचा अवेरता भाषेशीं संवेद जोडला आहे. आज जी व्याकरण, काव्य किंवा नाटक इ०कांमध्ये पैशाचीं भाषा आढळते ती मध्यकालीन असून खिस्ती सनाच्या २ न्या शतकापासून ५ व्या शतकापर्यंत प्रचलित असावी. या भाषेचें शौरसेनी भाषेशीं साम्य असून या दोहोंमध्ये जो फरक आढळतो तो पुढे दाखविला आहे.

पैशाचीची साधारणगणें ज्या ज्या वावर्तीत शौरसेनीशीं भिनता आहे तेबदेच विशेष खालीं दिले आहेत. ह्याशिवाय इतर सर्व वावर्तीत पैशाचीचीं शौरसेनीशीं साम्य असल्यानें, ते येथे दिले नाहींत.

वर्णभेद—(१) ज, न्य आणि पय यांच्या स्थानीं उत्र होतो. जसें:—प्रज्ञा = पञ्जा; ज्ञान = उज्ञान; कन्यका = कञ्जका; अभिमन्यु = अभिमञ्जु; पुण्य = पुञ्ज.

(२) ण आणि न यावद्दल न होतो. जसें:—गुण = गुन; कनक = कनक.

(३) त आणि द यांच्यावद्दल ‘ त ’ होतो. जसें:—भगवती = भगवती; शत = सत; मदन = मतन; देव = तेव.

(४) ‘ ल ’ च्या स्थानीं ‘ ळ ’ होतो. जसें:—सील = शीळ; कुल = कुळ.

(५) ‘ दु ’ बद्दल ‘ दु ’ आणि ‘ तु ’ होतात. जसें:—कुटुम्बक = कुटुम्बक, कुतुम्बक.

(६) महाराष्ट्रीच्या लक्षणांत असंयुक्त व्यंजनाच्या परिवर्तनाचे १ ते १३ व १५ आणि १६ नियम शौरसेनीलाच लागू पडतात; पैशाचीला ते नियम लागू नाहींत. जसें:—लोक = लोक; शाखा = साखा; भट = भट; मठ = मठ; गरुड = गरुड; प्रतिभास = पतिभास; कनक = कनक; शपथ = सपथ; रेफ = रेफ; शवल = सबल; यशस् = यस; करणीय = करणीय; अंगार = इंगार; दाह = दाह.

(७) यादश इ. शब्दांतील ‘ द ’ ची ‘ ति ’ होतो. जसें:—यादश = यातिस; सदश = सतिस.

नाम-विभक्ति—अकारान्त शब्दाच्या पंचमीचें एकवचन आतो, आतु लागून होते. जसें:—जिनातु, जिनातो.

आत्मात—(१) शौरसेनींतील ‘ दि ’ ‘ दे ’ प्रत्ययांवद्दल अनुक्रोंमे ‘ ति ’, ‘ ते ’ होतात. जसें:—गच्छति, गच्छते; रमति, रमते.

(२) भविष्यकाळांत ‘ रिस ’ च्या ऐवजीं ‘ एश्य ’ होतो. जसें:—भविष्यति = हुवेय.

(३) भावे आणि कर्मणि प्रयोगांत ‘ इंभ्य ’ आणि ‘ इज्ज ’ च्या ऐवजीं ‘ इश्य ’ होते. जसें:—पञ्चते = पठियते; हसियते.

कृदन्त—‘ त्वा ’ प्रत्ययाऐवजीं कुठेंकुठें ‘ तून ’ तर कुठें ‘ त्थून ’ तर कुठें ‘ खून ’ होतात. जसें:—गत्वा = गन्तून; पठित्वा = पठितून; नष्ट्वा = नत्थून, नधून; तष्ट्वा = तत्थून, तद्धून.

अपभ्रंश—पतंजलीने आपल्या महाभाष्यांत एकाच शब्दाचे अनेक अपभ्रंश होतात, असें सांगितले आहे. ‘ भूयांसो अपशब्दाः, अल्पीयांसः शब्दाः ’ एकैकस्यहि शब्दस्य वहवो अपभ्रंशाः तद्यथा गौरित्यस्य शब्दस्य गावी, गोणी, गोता, गोपेतलिका इयेवमादयो अपभ्रंशाः’ म्हणजे एकाच गौः शब्दाचे गावी, गोणी, गोता, गोपेतलिका असे अनेक अपभ्रंश होतात. यांपैकीं गावी व गोणी या दोन शब्दांचा उपयोग प्राचीन जैनसत्त्वप्रथांत आढळतो. दण्डीने आपल्या काव्यादर्शात आभीर प्रवृत्ति लोकांची भाषा अपभ्रंशा असून शास्त्रांत संस्कृतभिन्न सर्व भाषांस अपभ्रंश म्हणतात असें सांगितले आहे. ‘ आभीरादिगिरः काव्ये अपभ्रंश इति स्मृताः । शास्त्रे तु संस्कृताद्यदपभ्रंशतयेऽदितम् ॥ ’—काव्यादर्श १.३६. संस्कृत व्याकरणकारांनी सर्वच प्राकृत भाषांस अपभ्रंश म्हणून एक प्राकृत भाषाभेद मानला आहे, अपभ्रंश भाषा आहे, परंतु प्राकृत वैव्याकरणांनी अपभ्रंश भाषा म्हणून एक प्राकृत भाषाभेद मानला आहे, अपभ्रंश भाषा

विकसोर्वशी, धर्मभ्युदय इ. नाटकग्रंथांत, हरिवंशपुराण, पउमच्चरित, भविसयत्तकहा, महापुराण, विलासवद्कहा इत्यादि अनेक काव्यग्रंथांत व प्राकृत व्याकरणग्रंथांत व प्राकृतपिंगल नांवाच्या छंदोग्रंथांत आढळते. डॉ. होर्न्ले यांच्या मर्ते पैशाचीप्रमाणे आयांच्या संस्कृतभाषेचा अनायंलोक जो अशुद्ध उच्चार करीत त्याघृणनच निरनिराक्षया प्रादेशिक अपभ्रंश भाषा तयार झाल्या व त्या महाराष्ट्रीहून प्राचीन असाव्यात. ग्रियर्सनच्या मर्ते संस्कृतभाषेप्रमाणेच प्राकृतभाषा जेव्हां ग्रांथिक स्वरूपांत व व्याकरणनियमांनी निवद्ध झाली तेव्हां सामान्य लोकांच्या बोलभाषेस जें स्वरूप प्राप्त झालें त्याच द्या निरनिराक्षया अपभ्रंश भाषा होत. यांची उत्पत्ति खिसनाच्या दहाव्या शतकापर्यंत साहित्यिक भाषा म्हणून प्रचलित असून त्यांच्याकोवर ज्या बोलभाषा व्यवहारांत रुढ झाल्या त्याच आधुनिक हिंदी, बंगाली, गुजराठी, मराठी वर्गे भाषा होत.

अपभ्रंश भाषाभेद:—अपभ्रंशभाषेचे अनेक भेद प्राकृतचंद्रिकेमध्ये निर्दिष्ट केले आहेत. ते पुढे दिले आहेत. ‘वाचडो लाटवैदभीवृपनागरनागरौ । वार्वराऽवक्त्य पांचात्यटकमालवकैकया: ॥ गौडोद्दैव पाश्चात्यपाण्डथकौन्तलसैंहला: । कालिंगप्राच्यकार्णाटकाऽच्यद्राविडगौर्जरा: ॥ आभीरो मध्यदेशीय: सूक्ष्मभेद-व्यवस्थिताः । समविंशत्यप्नेशा वैतालादिप्रभेदतः ॥’ हे सत्तावीस भेद मार्काण्डेयानें आपल्या प्राकृतसर्वस्वांत प्राकृतचंद्रिकेमधून उद्भूत करून त्यांची उदाहरणे व लक्षणे पुढे दिल्याप्रमाणे दिलीं आहेत.

‘टांक टकभाषा नागरोपनागरादिभ्यो अवधारणीयम् । तु बहुला मालवी । वाडीबहुला पांचाली । उल्प्राय-वैदर्भी । संबोधनाढ्या लाई । ईकारोकारबहुला औढी । स्वीक्षा कैकेयी । समासाद्या गौडी । डकारबहुला कौन्तली । एकारिणीच पांड्या । युक्ताढ्या सैंहली । हिंयुक्ता कालिंगी । प्राच्यातदेशीय भाषाढ्या । ज(भ)ट्टादि वहुला आभीरी । वर्णविरप्ययाकार्णाटी । मध्यदेशीया तदेशीयाढ्या । संस्कृताढ्याच गौर्जरी । चकारात्पूर्वोक्त टकभाषाघणम् । रत(ल)हमां व्यत्ययेन पाश्चात्या । रेफव्यत्ययेन द्राविडी । डकारबहुला वैतालिकी । एओबहुला काऽची । शेषा देशभाषाविभेदात् ।’ परंतु तीं इतकीं असमाधानकारक व अस्तृष्ट आहेत कीं, मार्काण्डेयानेच त्यांचे पृथक वर्णन न करितां सर्व अपभ्रंशांचा नागर, वाचड आणि उपनागर या तीन मुख्य वर्गात अंतर्भौम केला आहे, परंतु भिन्न भिन्न प्रदेशांत ज्या भाषा प्रचलित होत्या, त्यांचा स्वभाव भिन्न असून त्यांचा एका संघांत समावेश होणे वरोबर नाही. या सर्व अपभ्रंशभाषा निरनिराक्षया असल्या ती या साहित्यनिवद्ध नस्त्यामुळे त्यांचीं उदाहरणे मिळणे अशक्य आहे. म्हणून च प्राकृतचंद्रिकाकार किंवा प्राकृतसर्ववकार यांनी त्यांचे अधिक विवेचन करणे टाळले आहे. मार्काण्डेयाची नागर अपभ्रंश हीच हेमचंद्रानें अपभ्रंश या सामान्य नांवानें निर्दिष्ट केलेली भाषा होय. व त्यानें दिलेल्या लक्षणां-वर्णन व उदाहरणांवरून ती राजस्थानी अपभ्रंश अथवा रजपुताना व गुजराठ या प्रदेशांसील भाषा असावी.

ब्राचड अपभ्रंशाचीं लक्षणे व उदाहरणे यांवरून ती सिंध देशाची भाषा असावी, असें दिसते. उपनागर या भाषेचीं विशेष लक्षणे न देतां ती नागर व ब्राचड यांच्या मिश्रणानें बनली आहे, असें सांगितले आहे. याशिवाय मध्यदेशांत शौरसेनी अपभ्रंश आढळतो. महाराष्ट्री, अर्धमागधी, मागधी किंवा पैशाची यांच्या अपभ्रंशांची उदाहरणे आढळण्यांत येत नाहीत.

वर दिलेल्या निरनिराक्षया अपभ्रंशांची उत्पत्ति हिंदुस्थानांतील निरनिराक्षया प्रदेशांत झाली आहे, हीच गोष्ट रुद्रट व बाघट यांनी आपल्या साहित्यग्रंथांत नमूद केली आहे. ‘षष्ठोऽत्र भूरिभेदोदेशविशेषादपभ्रंशः ।’—काळ्यालंकार २.१२. ‘अपभ्रंशस्तु यच्छुद्ध तत्तदेशेषु भाषितम् ।’—वाग्भटालंकार २.३. या निरनिराक्षया प्रदेशांत प्रचलित असलेल्या अपभ्रंशभाषांपासून ज्या अर्बाचीन देश भाषा उत्पन्न झाल्या त्या सामान्यतः पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

महाराष्ट्री अपभ्रंशापासून मराठी व कौकणी, मागधी अपभ्रंशाच्या पूर्वशाखेपासून बंगाली, उडिया व आसामी व विहारी शाखेपासून मैथिली, मगही व भोजपुरी; अर्धमागधी अपभ्रंशापासून पूर्वेहिंदी म्हणजे अवधी, बघेली व छत्तीसगडी; शौरसेनी अपभ्रंशापासून बुंदेली, कनौजी, ब्रज, कांगड व पश्चिम हिंदी; नागर अपभ्रंशा.

पासून राजस्थानी, माळवी, मेवाडी, जयपुरी, मारवाडी व गुजराथी; पालीपासून सिंहली व मालदिवी; टक्की अथवा ढक्कीपासून लहंदी व पश्चिम पंजाबी; टक्की अपभ्रंशपासून पूर्व पंजाबी; ब्राचड अपभ्रंशपासून सिंधी व पैशाची अपभ्रंशपासून काशिमरी अशा निरनिराळ्या देशभाषा उत्पन्न झाल्या.

नागर अपभ्रंशाचीं मुख्य लक्षणे—वर्णपरिवर्तन (१) निरनिराळ्या स्वरांबद्दल निरनिराळे स्वर होतात. जसेंः—कृत्य = कच्च, काच्च; वचन = वेण, वीण; वाहु = वाह, वाहा, वाहु; पृष्ठ = पट्ठि, पिट्ठि, पुट्ठि; तृण = तण, तिण, तृण; मुकृत् = मुकिद, मुकुद; लेखा = लिह, लीह, लेह.

(२) स्वरांच्या दरम्यान असलेल्या असंयुक्त क, ख, त, थ, प आणि फ यांच्या ऐवजीं अनुक्रमे ग, घ, द, ध, व आणि भ होतात. जसेंः—विच्छेदकर = विच्छोहगर; सुख = सुघ; कथित = कथिद; शापथ = सवध; सफल = सभल.

(३) आरंभी नसलेल्या असंयुक्त 'म' बद्दल विकल्पानें सानुनासिक 'व' होतो. जसेंः—कमल = कॅवल, कमल; भ्रमर = भॅवर, भमर.

(४) संयोगांत उत्तरपदीं असलेल्या 'र' चा विकल्पानें लोप होतो. जसेंः—प्रिय = पिय, प्रिय; चन्द्र = चन्द, चन्द्र.

(५) कोठे कोठे संयोगांत उत्तरपदीं असलेल्या 'य' चा विकल्पानें 'र' होतो. जसेंः—व्यास = व्रास, वास; व्याकरण = व्राकरण, वाकरण.

(६) महाराष्ट्रांत जेथे 'म' होतो, तेथें अपभ्रंशांत 'म्म' आणि 'म्ह' असे दोन्ही होतात. जसेंः—ग्रीष्म = गिम्भ, गिम्ह; शेषम = सिम्भ, सिम्ह.

नामविभक्ति—१ विभक्तिप्रत्यय लागतांना न्हस्व स्वरांबद्दल दीर्घ व दीर्घांबद्दल न्हस्व स्वर प्रायः होतो. जसेंः—इयामलः = सामला; खड्गः = खगग; दृष्टिः = दिद्धिः; पुत्री = पुत्ति.

२ सात विभक्तीचे जे साधारणतः प्रत्यय आहेत ते खाली दिल्याप्रमाणे आहेत. लिंगभेद व शब्दभेद यांवरून अनेक विशेष प्रत्यय होतात, ते विस्तारभयास्तव देत नाहीं.

	एकवचन	बहुवचन
प्रथमा	उ, हो	०
द्वितीया	" "	०
तृतीया	एं	हिं
चतुर्थी	सु, हो, स्सु	हं, ०
पंचमी	हे, हु.	हुं
षष्ठी	सु, हो, स्सु,	हं, ०
सप्तमी	इ, हि	हिं.

आख्यातविभक्ति

	एक व.	बहु. व.
१ प्रथमपुस्त	उ	हुं
द्वितीय „	हि	हुं
तृतीय „	इ, ए	हिं.

२ मध्यम (द्वितीय) पुरुषांच्या आज्ञार्थी एकवचनाचे इ, उ, ए, हे प्रत्यय आहेत. जसें—कुरु = करि, करु, करे.

३ भविष्यकाळांत प्रत्ययांच्या अगोदर 'स' आगम होतो. जसें—भविष्यति = होसइ.

कृद्धत्त—१ 'तव्य' प्रत्ययांबद्दल 'इष्ववतं,' एष्वतं' आणि 'एवा' असे होतात. जसेंः—कर्तव्य = करिएव्वत, करेव्वत, करेवा.

२ 'त्वा' बदल इ, इउ, इवि, अवि, एरिप, एरिपणु, एवि, एविणु होतात. जसें:-कृत्वा = करि करिउ, करिवि, करवि, करेपिप, करेपिणु, करेवि, करेविणु.

३. 'तुम्' प्रत्ययावद्दल एवं, अण, अणहं, अणहि, एपिप, एपिपणु, एवि, एविणु होतात. जसें:-कर्तुम् = करेवं, करण, करणहं, करणहि, करेपिप, करेपिणु, करेवि, करेविणु.

४. शीलाद्यर्थक 'त्रु' प्रत्ययावद्दल 'अणअ' असें होते. जसें:-कर्तु =करणअ; मारयितु = मारणअ.

तद्वितः—‘त्व’ आणि ‘ता’ या प्रत्ययावद्दल ‘प्यण’ होते, जसें : देवत्व = देवपण; महत्व = वहुपण.

देशी भाषांची उत्पत्तिः—पूर्वी असें विवेचन करण्यांत आलेंच आहे की, वैदिक आर्य ज्या वेळी भरतसंघामध्ये येऊन आपल्या संस्कृतीचा प्रसार करीत आपली वसाहत सर्व प्रदेशांमध्ये स्थापन करीत होते, त्याच वेळी येथे मूळ वसाहत करून राहिलेल्या द्राविड, कोळ वंगेरे लोकांच्या स्थानिक निरनिराळ्या बोली प्रचलित होत्या. त्या बोलींचा व आर्याच्या भाषेचा एकमेकींवर परिणाम होत होता; व त्यामुळे आपणांस वैदिक भाषेमध्येहि परकीय अथवा अवैदिक शब्दांचा प्रवेश झालेला आढळतो. तसेच वैदिक आर्यामध्येहि वेदग्रंथांची वाङ्मयीन अथवा साहित्यिक भाषा व तत्कालीन आर्य लोकांचीच बोलण्याची भाषा यांमध्येहि कांहीं फरक असणे साहजिक होते व स्थानिक बोलींचा वाङ्मयीन भाषेपेक्षां आर्याच्या व्यावहारिक भाषेवर अधिक परिणाम झाला असला पाहिजे. नंतर वैदिक भाषा जसजशी वाङ्मयीन व नियमबद्ध होत गेली तसेच व्यावहारिक भाषा व त्या भाषेतील अंतर बाढत जाऊन ती भाषा सामान्य लोकांस दुवोंधिहि होऊं लागली. ही गोष्ट आपणांस यज्ञांतील कांहीं आदेश व कांहीं मंत्रांचे विनियोग—यांस लैंगिक विनियोग म्हणतात. उदा० 'कुकुटोसि मधुजिह्न' या मंत्राचा सोम कुट्टण्याकडे विनियोग—हे त्यांच्या यौगिक अर्थास खरून नसून केवळ ध्वनिसाम्यावरून वसविलेले आहेत, यावरून दिसून येते. याप्रमाणेच पुढे अभिजात संस्कृत व त्यानंतर निरनिराळ्या प्राकृत भाषा या सामान्य लोकांच्या व्यावहारिक भाषेसच वाङ्मयीन व व्याकरणबद्ध स्वरूप प्राप्त होऊन बनल्या व यांना स्थिर असें स्वरूप प्राप्त झालूळ. परंतु लोकांच्या बोली अथवा व्यावहारिक भाषा ह्या कालमान व परिस्थिति यांना अनुसरून व अनेक लोकांच्या संघटनामुळे आपले अस्तित्व व्यवहारास सुलभ असें व अनेक लोकसमाजांच्या भाषांची देवाणघेवाण करीत, योग्य ते बदल करीत कायम ठेवून राहिल्या होत्या. ह्याच व्यावहारिक भाषा अथवा बोली आज निरनिराळ्या देशी भाषा या नांवांने प्रचलित आहेत. या देशी भाषात आपणांस कांहीं निरनिराळ्या प्रादेशिक विशेषांवरोवरच वैदिक, संस्कृत व प्राकृत या सर्व भाषांचे विशेष प्राचुर्यांने आढळतात. केवळ आर्यवंशज लोकांच्या देशीभाषांवरच नव्हे तर द्राविड लोकांच्याहि ज्या आज देशभाषा प्रचलितआहेत त्यांवरहि संस्कृत व तसेच भाषांचा परिणाम विशेष रीतीने झालेला आपणांस आढळतो व या प्रयेक देशी भाषेतील शब्दसंपत्तीमध्यें तसेच म्हणजे संस्कृत शब्द जसेच्यातसेच घेतलेले, तद्रव म्हणजे संस्कृतशब्दांपासून बनविलेले व देश्य म्हणजे मूळचे, असे तीन प्रकार आढळतात. तसेच त्यांच्या लिपीहि संस्कृत ब्राह्मी लिपीपासूनच बनल्या असून कांहीं द्राविड भाषांचे व्याकरणहि संस्कृत व्याकरणपद्धतीस अनुसरून एवढेच नव्हे तर प्रत्यक्ष संस्कृत भाषेतहि लिहिलेले आढळते.

अशा तज्जेच्या निरनिराळ्या देशी भाषा प्रचलित होत्या यासंबंधी उल्लेख आपणांस महाभारतकालापासून आढळतात. महाभारतांत शह्यपवीत 'नानाचर्मभिराच्छन्नानानाभाषाध भारत'। कुशला देशभाषासु ज्ञप्तोऽन्योन्यमीश्वराः।' महा. शत्य.४६.१० ३. त्याप्रमाणेच भरताच्या नान्यशास्त्रांत 'अत ऊर्ध्वे प्रवक्षयामि देशभाषाधिकरणम्।' व 'अथवा छन्दतः कार्या देशभाषा प्रयोकृतभिः।' नान्यशास्त्र १७, २४ व४६ असा उल्लेख आढळतो. याप्रमाणेच वात्स्यायनाच्या कामसूत्रांत संभाषणामध्यें संस्कृत व देशीभाषा या दोहींचाहि योग्य उपयोग करावा असें सांगितले आहे. 'नान्यन्तं संस्कृतेनैव नान्यन्तं देषभाषया। कथां गोष्टीषु कथयैलोके बहुमतो भवेत्॥'—कामसूत्र १.४, ५०. त्याप्रमाणेच विणुधर्मोत्तरामध्यें 'संस्कृतैः प्राकृतैर्वक्यैर्यः। शाश्वमनुरूपतः। देशभाषास्त्रुपायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्मृतः॥' असा उल्लेख आहे. त्याप्रमाणेच मृद्दुलकटिकामध्यें अनेक देशी भाषांचा उल्लेख आला आहे [दक्षिणता अवतभासिणो खसः...म्लेच्छजातीनाम् अनेक देशभाषाभिज्ञा ६]. मुद्राराक्षसांतहि 'बहुविषंदेशवेषभाषां' चा

उल्लेख आहे. कादंवरीतहि 'शिक्षिताशेषदेशभाषण सर्व लिपिज्ञेन' असा उल्लेख आढळतो. काव्यानुशासनांत 'अपभ्रंश भाषानिवद्धसन्धिवन्धमविधमथनादि ग्राम्यापभ्रंशभाषानिवद्धावस्कन्धकवन्धं भीमकाव्यादि' (८. ३३०) असे म्हणून देशी व ग्राम्य भाषांचा उल्लेख केला आहे.

प्राकृत बाद्धमयांत तर देशी भाषांचा उल्लेख अनेक ठिकाणी येतो व त्यांची संख्या अडरा सांगितलेली आढळते. 'संस्कृतं स्वर्गिणां भाषा शब्दशास्त्रेषु निश्चिता । प्राकृतं तज्ज ततुल्य देश्यादिकमनेकधा ॥'—काव्यादर्श १. ३३. 'तते णं से मेहे कुमारे...अट्टारसविहिप्यार देसीभासा विसारए...होत्था;' तसेच 'तत्थ णं चंपा ए णयरीए देवदत्ता णामं गणिया परिवसइ...अट्टारसदेसीभासाविसारए'—जाताधर्म कथासूत्र पृ. ३८ व ९२. 'तत्थ णं वाणियगामे कामज्ञया णामं गणिया होत्था...अट्टारसदेसीभासाविसारया'—विपाकश्रुत पृ. २. ८. 'तए णं से दटपद्धिणे दारए—अट्टारस देसीभासा विसारए'—औपषातिक सूत्र, कलम १०९. 'तए णं से दट पतिणोदारए—अट्टारस विहदेसिपगरभासा विसारए'—राजप्रक्षीय सूत्र. १४८. शके ६९९ चैत्र कृष्ण चतुर्दशी म्हणजे विक्रम संवत् ८३५ ब्या वर्षी रचलेल्या कुवलयमालाकथा नांवाच्या प्राकृत भाषेत रचलेल्या एका ग्रंथात कथानुसंधानानें तकालीन अडरा देशी भाषांचे नमुने दिले आहेत, या ग्रंथाची वि. सं. ११ ३९८ लेण्ये लिहिलेली हस्तलिखित प्रत जेसलमीर भांडारामध्ये आहे. तीवरून श्री, लालचंद्र गांधी यांनी आपल्या अपभ्रंशकाव्यत्रीत उतारा घेतला आहे तो पुढे मूळ अपभ्रंश व त्याचें संस्कृत रूपांतर असा दिला आहे. त्यामध्यें जरी शेवटच्या श्लोकात अडरा देशी भाषा असे म्हटले आहे तरी पुढील सोठा भाषांचेच नमुने आढळतात. १ गोळ २ मध्यदेश ३ मगध ४ अन्तर्वंदी ५ कीर ६ टक ७ सिन्ध ८ मरु ९ गुर्जर १० लाट ११ मालव १२ कर्णाटक १३ तायिक १४ कोसल १५ महाराष्ट्र १६ अन्ध्र व यांशिवाय खस, पारस, बव्हर या भाषांचा उल्लेख केला आहे.

(१) कसिणे निदुरवयणे बहुकसमरभुज्जए अलज्जे य । 'अररे'ति उल्लंघते अह पेच्छइ गोळाए तत्थ ॥ (कृष्णान् निष्ठुरवचनान् बहुकसमरभुज्जानानलज्जांश्च । अररे इत्युल्लप्तोऽथ प्रेक्षते गोळकांस्तत्र ॥)

(२) ण-णीति-संधि-विग्रहपद्गुए बहुज्जिपरे य पयतीए । 'तेरे मेरे आउ'ति जिपिरे मज्जदेसे य ॥ (नय-नीति-संधि-निग्रहपद्गुकान् बहुजल्याकांश्च प्रकृत्या । 'तेरे मेरे आ ओ' इति जत्पतो मध्यदेशांश्च ॥).

(३) गीहीयोड्डुव्यव्यामङ्गल्ले । 'एगे ले' जंपुळे अह पेच्छइ मागाहे कुमारो ॥ (निःस्तोदर-दुर्धर्ण-वामनान् सुरतकेलिताळिप्सान् । 'एगे ले' जल्याकानथ प्रेक्षते मागधान् कुमारः ॥)

(४) कविले पिंगलणयणे भोजनकथामात्रदत्तव्यापारान् । 'कितो किमो जिअ' जिपिरे य अह अंतवेते य ॥ (कपिलान् पिंगलनयनान् भोजनकथामात्रदत्तव्यापारान् । 'कितो किमो जिअ' जल्याकानथान्तवेद्यांश्च ॥)

(५) उत्तुंग-थूलधोणे कणयवणे य भारवाहे य । 'सरि वा (पा) रि' जिपिरे कीरे कुमारो पलोएइ ॥ (उत्तुंग-स्थूलवोणान् कनकवर्णांश्च भारवाहांश्च । 'सरि पारि' जल्याकान् कीरान् कुमारः प्रलोकयति ॥)

(६) दक्षिण-दान-पोरुस-विणाण-दयाविविजयसरीरे । 'एहं तेहं' चवंते टके उण पेच्छए कुमारो ॥ (दक्षिण-दान-पौरुष-विज्ञान-दयाविविजितशीरारान् । 'एहं तेहं' ब्रुवाणान् टकान् पुनः प्रेक्षते कुमारः ॥)

(७) सललित-मिदु-मंदपणे गंधव्यपिए सदेसगयचित्ते । 'व (च) उडयमे' भणिरे सुहए अह सेन्धवे दिढे ॥ (सललित-मृदु-मंदपदान् गांधवंप्रियान् स्वदेशगतचित्तान् । 'चउडय मे' भणतः सुभगानग सैन्धवान् दृष्टवान् ॥)

(८) वंके जडे य जडू बहुभोइ कठि (ठि) ण-पीण-सू (शू) णगे । 'अण्पा तुष्पा' भणिरे अह पेच्छइ माहए तत्तो ॥ (वकान् जडांश्र जाडये बहुभोजिनः कठिनपीनस्थूलाङ्गान् । 'अण्पा तुष्पा' भणतोऽथ प्रेक्षते भारवांस्ततः ॥)

(९) घयलो (ला) लिय पुढ्ये धम्परे संधि-विग्रह णिउणे । 'णउ रे भल्लउ' भणिरे अह पेच्छइ गुज्जरे अवरे ॥ (धृतलो (ला) लित पुष्टाङ्गान् धम्परान् सन्धि-विग्रहे निपुणान् । 'णउ रे भल्लउ' भणतोऽथ प्रेक्षते गौर्जीरानपरान् ॥)

(१०) एहाउलित्त-विलिते कथसीमंते सुसोहियसुगते । 'आहम्ह काहं तुम्ह मितु' भणिरे पेच्छाए लाडे ॥ (स्नातोळित्त-विलितान् कृतसीमन्तान् सुशोभितसुग्रात्रान् । 'आहम्ह काहं तुम्ह मितु' भणतः प्रेक्षते लाटीयान् ॥)

(११) तणु-साम-मडहदेहे कोवणए माण-जीविणो रोहे । 'भाउभ भइणी तुम्हे' भणिरे अह माळवे दिहे ॥ (तनु-श्याम-लघुदेहान् कोपनान् मानजीविणो रौद्रान् । 'भाउभ भइणी तुम्हे' भणतोऽथ मालवीयान् दृष्टवान् ॥)

(१२) उकउदप्पे पिअमोहणे ए(प)यरोहे पयंगवित्ती य । 'अद्रि पोणिड म(न)रे' भणिरे पेच्छाइ कण्णाडए अणो ॥ (उकउटदर्पान् प्रियमोहनान् पदरौद्रान् पतझगवृत्तीश्च । 'अद्रि पोणिड म(न)रे' भणतः प्रेक्षते कर्णाटकीयानन्यान् ॥)

(१३) कुप्पास्पातुअंगे मासर्हई पाणमयणतळिंच्छे । 'इसि किसि मिसि' भणमाणे अह पेच्छाइ ताइए अवरे ॥ ' (कूर्पसिप्राङ्गताङ्गान् मांसरचीन् पान-मदनतळिंसान् । 'इसि किसि मिसि' भणतोऽथ प्रेक्षते तायिकानपरान् ॥)

(१४) संथकलापत्तष्ठो(ष्ठे)माणी पिअकोवणे कहिणदेहे । 'जल तल ले' भणमाणे कोसलए पुलइए अवरे ॥ (शा(शा)स्त्रकलाकुशलान् मानिनः प्रियकोपनान् कठिनदेहान् । 'जल तल ले' भणतः कौशलिकान् प्रलोकतेऽपरान् ॥)

(१५) दढ-मढह-सामलंगे सहिरे अहिमाण-कलहसीले य । 'दिण्णले गहिले' उल्लविरे तथ मरहणे ॥ (हढ-लघु-श्यामाङ्गान् सहमानानभिमान-कलहशीलांश्च । 'दिण्णले गहिले' उल्लपतसत्र महाराष्ट्रीयान् ॥)

(१६) पिअमहिला-संगामे सुंदरगते य भोइणे रोहे । 'अटि पुटि रटिं' भणते र(अ)न्धे कुमरो पलोएह ॥ (प्रियमहिलासङ्गामान् सुंदरगात्रांश्च भोगिणो रौद्रान् । 'अटि पुटि रटिं' भणत आनधान् कुमारः प्रलोकते ॥)

(१७) इअ अछारस देसीमासाउ पुलइऊण सिरिअन्तो । अणाहं अ पुलएई खस-पारस-बब्बरादीए ॥ (इत्यष्टादश देशीभाषाः प्रलोक्य श्रीदत्तः । अन्यांश्च प्रलोक्यति खस-पारस-बब्बरादीन् ॥)

भारतीय आर्य भाषेचे कालविभागः——आतांपर्यंत विवेचन केल्याप्रमाणे जापल्या आर्यभाषांची जी परिणती होत आली आहे तिचे थोडक्यांत साकल्यानें कालविभाग पुढे दिल्याप्रमाणे पाहतां येतील.

१ उज्ज्वार व व्याकरण या दोहोंच्या दृष्टीने पाहतां एकंदर भारतीय आर्यभाषेचे सोइस्कर असे तीन कालविभाग करतां येतात. पहिल्या कालविभागास प्राचीन इंडो आर्यन काल असें नांव देतां येईल, या कालांत उज्ज्वार व हृषे यांची विविधता किंवा प्राचुर्य दिसून येते. यामध्ये पूर्ववैदिक व वैदिक असे दोन कालखंड करतां येतील.

२ दुसऱ्या कालविभागास मध्य भारतीयभाषा काल असें म्हणतां येईल. या कालांत प्राचीन व्यंजनमाला शक्य तितकी साधी करण्याची व व्याकरणरूपांची विविधता कमी करण्याची चलवल झाली. या कालविभागानेहि पूर्व, मध्य व उत्तर असे तीन पोटविभाग करतां येतील.

३ तिसऱ्या कालविभागास अर्वाचीन भारतीय भाषाकाल असें नांव देतां येईल. दुसऱ्या कालविभागांत चालू झालेली व्याकरणरूपांची छाटाछाट इत्यादि स्वरूपाची चलवल या कालांत पूर्णतेस पावून रूपांचे प्राचुर्य नष्ट होऊन प्रश्यायांचा उदय झाला. भाषेचे स्वरूप वरेंच पालटले आणि भारतीय देशभाषा अस्तित्वांत आल्या.

पूर्व वैदिक, वैदिक आणि संस्कृत हीं पहिल्या कालविभागाचीं प्रतीके होत. निरनिराळ्या प्राकृत भाषा व अशोकाच्या शिलालेलीय भाषा व पाली व यांथिक प्राकृत भाषा यांचा समावेश दुसऱ्या कालविभागांत करतां येईल. दुसऱ्या व तिसऱ्या कालविभागांच्या संधिकालांत आपणांस ग्रांथिक अपभ्रंश भाषांचा समावेश करतां येईल. या ग्रांथिक अपभ्रंश भाषा प्राकृत भाषांच्या विकृत योलीबर उभारलेल्या असत आणि यांच्याचपासून अर्वाचीन देशभाषांचा उगम झाला. यांचीच वर्षसंख्या अथवा कालमर्यादा दाखवावयाची असल्यास पुढे दिल्याप्रमाणे देता येईल.

१ प्राचीन भारतीय भाषाकालविभागः—हा सामान्यतः वेदपूर्व व वेदरचनाकालापासून म्हणजे खि. पू. ५००० ते १५०० पासून बुद्धपूर्वकालपर्यंत म्हणजे खि. पू. ५०० पर्यंत मानतां येईल.

२ मध्ययुगीन भारतीय भाषा कालविभागः—हा साधारणपर्यंत खि. पू. ५०० पासून इ. स. १००० पर्यंत मानतां येईल. याचे (अ) खि. पू. ५०० ते खि. पू. २००, (आ) खि. पू. २०० ते इ. स. २०० इतका उत्कांतिकाल, व खि. पू. २०० ते इ. स. ५००-६०० हा मध्यकाल व (इ) इ. स. ६०० ते इ. स. १००० पर्यंत उत्तरकाल असे पोटविभाग करतां येतील.

३ इ. स. १००० नंतरचीं कांहीं शरके हा अर्वाचीन देशीभाषांचा काल.

मराठी भाषेवर प्राकृत भाषांचा ठसाः—याप्रमाणे निरनिराळ्या प्रादेशिक अथवा देशी भाषा भरतखंडाच्या भागांत फार प्राचीन काळापासून प्रचलित असून आजहि त्या निरनिराळ्या नांवांनी प्रचलित आहेत. त्यांची जंत्री खानेमुमारीवरून दुसऱ्या विभागाच्या प्रस्तावनेच्या परिशिष्टांत दिली आहे व तेथे त्या भाषा बोलणाऱ्यांची लोकसंख्याहि नमूद केली आहे. आपला प्रस्तुत विषय जी मराठी भाषा ती भरतखंडाच्या कोणकोणत्या विभागांत बोलली जाते. व तिनें कोणता प्रदेश व्यापला आहे, व ती बोलणाऱ्यांची लोकसंख्या किती आहे इत्यादि माहिती तिसऱ्या विभागाच्या प्रस्तावनेत व परिशिष्टांत दिली आहे. मुख्यतः ही महाराष्ट्राची भाषा असून वेदकालापासून आजपर्यंत तिच्यावर आर्यांची बोलभाषा, वैदिक, संस्कृत व प्राकृत भाषा यांचा परिणाम होऊन तिचे सांप्रतचें स्वरूप बनले आहे. या भाषेतहि तस्म, तद्दव व देश्य या तिन्ही प्रकारचे शब्द आढळतात. कांहीं संस्कृत शब्द वेदकालीन स्वरूपांतील तर कांहीं अभिजात संस्कृतकालीन असून प्राकृत भाषांमार्फतहि बोरेचसे शब्द आजच्या मराठीमध्ये आलेले आहेत. त्यांत विशेषतः महाराष्ट्री म्हणून जी प्राकृत भाषांतील विशेष प्रौढ व वाड्यायीन भाषा तीनच मराठीची आधारभूत भाषा आहे. तथापि आर्यांची बसाहत दंडकारण्यांत अथवा महाराष्ट्रांत होण्यापूर्वी त्यांचे ज्या निरनिराळ्या प्रदेशांतून परिभ्रमण झाले त्या प्रदेशांतीलहि प्राकृत भाषांचा ठसा मराठीवर उठल्याच्या स्पष्ट खुणा आपणांस आढळून येतात. या आर्याच्या परिभ्रमणाचा मार्ग विश्व पर्वताच्या पूर्व आणि पश्चिम दोन्हाहि वाजूकडून असा आहे. रामाच्या दण्डकारण्यांतील आगमनाचा मार्ग पाढूं गेल्यास विश्वपर्वताच्या पूर्वेकडून तो आला असावा असे बाटते व त्यानंतरहि आर्यांचे बोरेच संघ त्या दिशेकडून येऊन महाराष्ट्रांत स्थायिक झाले असावेत. या दिशेकडून येणाऱ्या लोकांच्या भाषेवर मागधी व पाली या भाषांचा संस्कार झाला असला पाहिजे; व तर्शी कांहीं चिन्हे आपणांस प्रस्तुताच्या मराठींत घटीस पडतात व मागधीपासून बनलेली देशी भाषा जी वंगाली तिच्यांत व आजच्या मराठींत बन्याच सामान्य गोष्टी आढळतात, याचेहि कारण हेच आहे. याप्रमाणेच कांहीं आर्य पश्चिमेकडून समुद्रमार्गानें किंवा गुजराथच्या वाजूनै येऊन महाराष्ट्रांत स्थायिक झाले व हे आगमन बन्याच अर्वाचीन काळपर्यंत चालू होते, ही गोष्ट आपणांस पाठारे प्रमूळ्या विवराजावरोवरच्या आगमनावरून दिसून येते. त्यामुळे त्या प्रदेशांतील प्राकृत भाषांचाहि कांहीं परिणाम महाराष्ट्रांतील महाराष्ट्री किंवा तदुत्तर महाराष्ट्री अपभ्रंश या महाराष्ट्रांतील भाषांवर झाला असला पाहिजे. या बाबतींत सिंधी भाषेची मराठी भाषेशी असलेले कांहीं वावतींतील विशेष साम्य व कांहीं गुजराथी भाषेतील सामान्य शब्द हीं पुरावा म्हणून देतां येतील.

भरतखंडांतील देशी भाषांचे वर्गीकरणः—पूर्वी विवेचन केल्याप्रमाणे प्राकृतभाषाचे जे निरनिगले गट करतां येतात त्यांपासून ज्या अर्वाचीन देश्यभाषा उत्पन्न झाल्या त्यांचे प्रादेशिक संघ पुढे दित्याप्रमाणे पाडतां येतात. १ वायव्य संघः—काढिमरी, लहंदी, सिंधी. २ दक्षिण संघः—मराठी. ३ पश्चिम संघः—गुजराती, पंजाबी, राजस्थानी, पश्चिमहिंदी. ४ उत्तर संघः—पश्चिमपहाडी, मध्यपहाडी, नेपाळी. ५ मध्य संघः—पूर्वहिंदी. ६ पूर्व संघः—आसामी, बंगाली, बिहारी, उरिया.

ग्रिअर्सनच्या मतें ३ व ४ हे संघ परस्पर संबद्ध असून त्यास अंतर्कुल असे म्हणतां येईल, १, २, व ६ या संघांस बाह्यकुल असे संबोधितां येईल. पूर्वहिंदी ही दोहोंमधील दुवा होय. हे वरील प्राकृत वर्गीकरणाशी जुळते. जर आपण वायव्य संघ सोडाला तर वाकीच्या भाषांचे दोन वर्गे: एक अंतर्वर्ग यामध्ये दौरसेमीशी संबद्ध व एक बाह्यवर्ग यामध्ये दक्षिण व प्राकृतभाषांशीं संबद्ध असे दोन वर्ग पडतील,

डॉ. होन्ले यांच्या मर्ते मराठीचे कांही बाबतींत पश्चिम (अंतर्वर्ग) व इतर बाबतींत पूर्व (बाह्यवर्ग) यांशी साम्य आहे; व कांही बाबतींत ती दोहोपेक्षां भिन्न आहे. म्हणून तो मराठीचा एक स्वतंत्र वर्गीच मानतो.

मराठी व पश्चिम अथवा अंतर्भाषा यांतील साम्यः—यांपैकीं सामान्यतः प्राकृतभाषांचे पूर्व आणि पश्चिम असे जे दोन संघ करता येतात म्हणून वर सांगितलें त्यांमध्यें व मराठीमध्यें कितपत साम्य आहे याचा आतां आपण स्थूल मानानें विचार करू. गुजराथी व पंजाबी या भाषांप्रमाणे मराठींतहि व आणि व हे दोन वर्ण स्वतंत्र आहेत. दर्शक व संवेधी सर्वनामे पुळिंगी प्रथमेच्या एकवचनांत पश्चिम हिंदीप्रमाणे ओकारान्त असतात, परंतु पूर्वेकडील भाषांत एकारान्त असतात. जुन्या मराठींतहि पुळिंगी प्रथमेच्ये एकवचन उकारान्त किंवा ओकारान्त असते. जेंसे:— नंदनु, रावो. यावरून महाराष्ट्री व शौरसेनीमध्यें ज्या बाबतींत साम्य आहे त्याच बाबतींत मराठी व अंतर्भाषा यांमध्यें साम्य आहे, हें स्पष्ट आहे. याखेरीज कर्त्याची विभक्ति, सर्कमंक क्रियापदांचा भूतकाळीं कर्मणि उपयोग व हेत्वर्थ ‘ण’ प्रत्ययानें करणे या बाबतींतहि साम्य आहे. याखेरीज मराठीमध्यें ‘ब’ प्रत्ययांत हेत्वर्थक रूपें आहेत त्याप्रमाणे गुजरातींतहि आढळतात व ही गोष्ट अंतर्भाषांतहि आढळते.

मराठी व पूर्व अथवा बाह्यवर्ती भाषा यांतील साम्यः—कोंकणी व बंगाली भाषांत ‘अ’चा ‘ओ’ असा उच्चार करितात. ‘आ’मध्यें सामान्य रूप होते. जेंसे:—खांब-खांबा-स; बाप-बापाचा. महाराष्ट्री बाप्पस्स, तसेच भूतकाळाचा ‘ल’ प्रत्यय हा महाराष्ट्री व अर्धमागधीमधील ‘इळ’पासून आला असावा. याचे सर्वोत जुने अर्धमागधी-तील उदाहरण म्हणजे ‘आणिल्लिअ’ हें देतां येईल, हा ‘ल’ प्रत्यय मागधींत कचित् पण शौरसेनींत मुळींच आढळत नाही. भूतकाळीन ‘ल’ प्रत्यय कधीं कधीं गाळतात. उदा० चित्पावनी. मायरा = मारला.

यावरून मराठीचे पश्चिमेकडील भाषांशी (१) उच्चार (२) कर्त्याची विभक्ति (३) अकारांत पुळिंगी शब्दांचे एकवचन महाराष्ट्रींतल्याप्रमाणे ओकारान्त असणे या बाबतींत साम्य आहे व पूर्वेकडील भाषांशी (१) आकारान्तामध्यें सामान्यरूप. (२) भूतकाळाचा प्रत्यय ‘ल’ या बाबतींत साम्य आहे. मराठींतील विभक्तिरूपांचे प्राचुर्य पूर्वेकडील भाषांत आढळते; पश्चिमेकडील भाषांत तें आढळत नाही. मराठी भाषेमध्यें निरनिराळ्या प्राकृत भाषांपासून कोणकोणते विशेष आलेले आहेत ते आतां पाहूं.

मराठीने घेतलेले संस्कृत व प्राकृत भाषांचे त्रुणः—मराठी भाषेत दोन प्रकारचे वर्ण आहेत. महाराष्ट्री व अपभ्रंश या भाषांतून आलेले व थेट संस्कृत भाषेतून आलेले. पहिल्या प्रकारचे वर्ण तद्दव शब्दांत आढळतात, तर दुसरे तत्सम शब्दांत आढळतात. कृ, कृ, ल, ए व औ हे सर्व अपभ्रंशांत आढळत नाहींत, परंतु मराठींत संस्कृतमधील सर्व स्वर आढळतात. विसर्ग अपभ्रंशांत नसून मराठींत आढळतो.

दंततालव्य व्यंजने संस्कृतांत नसून महाराष्ट्री व अपभ्रंश यांत आढळतात. ये बद्दलचा जो किंवा ज्योतिष यापासून बनलेला जोइसी किंवा जोशी हे दंततालव्य उच्चार आहेत. जेंये केवळ तालव्य उच्चार असेल तेंशी त्या वर्णास य जोडण्याचा प्रधात पूर्वीच्या मराठी लिखाणांत आढळतो. जेंसे:—विच्यार, ‘च्यारीखाणी च्यारी बाणी,’-दा. १३. १, ३; ‘स्वयंभु मुख्य वडिल च्यारि मनु,’-राजा. १०. ९१. ल हा वर्ण वैदिकभाषेत आढळतो. परंतु तो संस्कृतमध्यें नसून प्राकृत व अपभ्रंश यांत व अर्वाचीन मराठींत आढळतो. श, व प्र महाराष्ट्रींत व अपभ्रंशांत नाहींत, परंतु ते मराठींत आढळतात.

संस्कृतमध्यें व्यंजनान्त शब्द आढळतात. महाराष्ट्री व अपभ्रंश यांत ते आढळत नाहींत. मराठींत तत्सम शब्दांत व्यंजनान्त शब्दहि आढळतात. परंतु तद्दव शब्दांत आढळत नाहींत. संस्कृतमधील द्विवचन पुढे कोठेहि आढळत नाहीं. परंतु जुन्या मराठींत (चिकुडे येथील ताम्रपटांत) तें कचित् आढळतें.

मराठींतील सर्व विभक्तिप्रत्यय अपभ्रंशांतून आलेले आहेत. ‘मी’ या शब्दाचीं एकवचनी रूपें महाराष्ट्रीशी जुळतात, पण अपभ्रंशाशी तितकीं जुळत नाहींत; अनेकवचनी रूपें मात्र महाराष्ट्री व अपभ्रंश या दोहीशीं जुळतात. एकवचनाचीं अनेकवचन साधण्याचे प्रत्यय मराठींने प्राय: अपभ्रंश व क्वचित् महाराष्ट्रीतून घेतले आहेत. परंतु त्या भाषांत आकारान्त पुळिंगी शब्द नसत्यानें त्या ठिकाणीं मराठींने एतत् व इदम् या सर्वनामांपासून निघालेल्या।

ए व अ या रूपांची मदत घेतली आहे. लिंगांच्या बाबर्तांतहि मराठीने महाराष्ट्री व अपब्रंशा या भाषांचे अनुकरण केले आहे. आख्यातविभक्तीची रूपे बनविष्याची पद्धति मराठीने अपब्रंशापेक्षां महाराष्ट्रीपासून घेतलेली दिसते. मराठीमध्ये सामान्यतः आत्मनेपदाचा लोप झाला असून परस्मैपद प्रायः बापरलेले आढळते. परंतु कांही जुन्या रूपांत विशेषतः काव्यांतून आत्मनेपदी रूपे आढळतात. जसें:-भृणे, शिंजे, कोपे, गाजते, वाजते इत्यादि. करिजे, जाणिजे, नमिजे, होइजे इ०. सारखीं विध्यर्थांची रूपे मराठीत महाराष्ट्रीतूनच करिजे, जाणिजे, णमेज्जा इ०. रूपांवरून आलेली दिसतात. मराठींतील इच्छार्थक रूपे महाराष्ट्रीतून व पौनःपुर्यवाचक रूपे महाराष्ट्री व अपब्रंशातून आली आहेत.

संस्कृत अभूतपासून मराठीत आलेले 'होता' हे रूप अर्धमागधींत 'होत्था' या रूपांत आढळते. मराठींत जिणुनि, हसुनि वैगे पूर्वकाळवाचक रूपे आढळतात. तीं अपब्रंशांतील करेवि, पालेवि या रूपांच्या धर्तीवर बनलेलीं दिसतात. तसेच करनु, घेउनु, हसुनु हीं रूपे अपब्रंशांत आढळणाऱ्या पिणु, विणु, यांच्या धर्तीवर बनलेलीं दिसतात. करूनिया, घेऊनिया हीं रूपे मागधींत जीं य व इया या प्रत्ययांवरून रूपे बनतात, त्यांवरून बनलेलीं दिसतात. जातां, घेतां, देतां हीं ता प्रत्ययांतरूपे संस्कृतांतील 'त्वा' प्रत्ययाचा अर्धमागधींतील 'क्ता' व नंतर 'त्ता' या प्रत्ययावरून बनलेलीं दिसतात. त्याचाच एक अपब्रंश अर्धमागधींत त्ताणम् असा होतो त्यावरून होताना, देताना, जाताना यांसारखीं रूपे बनलेलीं दिसतात.

तद्दित प्रत्ययांपैकीं च हा प्रत्यय संस्कृत तत्रत्य, अत्रत्य इ. शब्दांत आढळणाऱ्या 'त्य' प्रत्ययावरून आलेला दिसतो. जसें:-तेथचा = तत्रत्य, एथचा = अत्रत्य. मतुप् अथवा 'जवळ असणारा, वाळगणारा,' याअर्थीं जो 'ल', प्रत्यय आहे तो मराठीत आलेला आहे. मात्र त्यास विशेष अर्थ राहिला नसून तो सर्वसामान्य बनला आहे. उदाहरणार्थः—संस्कृत अंध, अंधल, अंधळा. एक, एकल, एकला. चांग, चांगला. श्याम सावळा; छाया, सावली; दाढु, दाढुला; अशाच प्रकारचा संस्कृत 'इल' प्रत्यय महाराष्ट्रीत 'इळ' व मराठींत इल या रूपांने आढळतो. सं. मध्य, महाराष्ट्री व अर्धमागधी मजिज्जळ; मराठी मधील; सं. पुरस्, अर्धमागधी व महाराष्ट्री पुरिल्ल व मराठी पुढील; सं. बहिस्, अर्धमा. महाराष्ट्री वाहिरिल, मराठी वाहेरिल.

म्हणितल, म्हणियल, म्हणाल, म्हंतल, म्हंटल या रूपांत संस्कृत, महाराष्ट्री, अपब्रंश, जुनी मराठी, मध्य-कालीन व अर्बांचीन मराठी हीं परंपरा आढळते.

मराठींतील च, चि, या निश्चयार्थक शब्दयोगी अव्ययाचा संबंध महाराष्ट्रींतील चेअ, चिअ, च यांशी दिसतो. यांपैकीं चेअ हें महाराष्ट्री व अर्धमागधीमध्ये आढळते. छत्तिसगढीमध्ये यांचे 'ऐच' असें रूप आढळते. शौरसेनींत याच्याएवजीं 'जेव' असें रूप आढळते. हेच पुढे गुजरार्थीं 'ज' असें होते.

संस्कृत प्राकृतादि भाषांतून मराठींत आलेली शब्दसंसाति व त्यांतील रूपविकारः—मराठीमध्ये अनेक शब्द संस्कृत भार्येतून निरनिराळ्या प्राकृत भाषांच्या द्वारे आलेले आहेत; तसेच कांहीं शब्द साक्षात् संस्कृत-मधूनहि मराठीने घेतलेले आहेत. यांपैकीं कांहीं मूलच्या स्वरूपांत घेतले असून कांहींच्या स्वरूपांत तिने आपल्या प्रकृतीप्रमाणे वदल करून घेतले आहेत. तसेच कांहीं शब्द फारशी, अरबी, इंग्रजी, पोर्तुगीज वैगे परकीय भाषांतूनहि घेतलेले आहेत. व त्यांच्या रूपांतहि निरनिराळे फरक आपल्या विशिष्ट लक्वीप्रमाणे मराठीने केलेले आहेत. या निरनिराळ्या क्रियांचे स्वरूप पुढे दिलेल्या उदाहरणांवरून थोडक्यांत दाखवितां येईल.

प्राकृतांत अगर अपब्रंशांत संयुक्तव्यंजनापूर्वी न्हस्व स्वर असेल तर मराठींत तें संयुक्त व्यंजन एकेरी होते व त्याच्या मागील न्हस्व स्वर दीर्घ होतो. जसें:-कर्म, कम्म, काम; अग्नि, अग्निग, आग; अद्य, अज्ज, आज. प्रतिपद् पाडिव, पाडवा. परभायेतूनहि शब्द घेताना मराठीने अच्या ऐवजीं आ केलेला आढळतो. जसें:-अरबी महल्ल, मराठी महाल; इंग्रजी गटर, मराठी गटार. कुठे कुठे 'अ' वदल 'इ' केलेली आढळते. जसें:-संस्कृत पञ्चर, दत्त, मरिच; प्राकृत पिञ्चर, दिण्ण, दिञ्च, मिरिअ; मराठी पिंजरा, दिन्ह, दिण्ह, दिन्हले, दिल्हे, दीधले, दिलें, मिरें, मिरची; अरबी जिरीअत्, मुशाहरा, शर्मन्दा; मराठी जिराईत, मुशाहिरा, शार्मेदा; इंग्रजी वॅगन्; मराठी बाघीण.

मराठींत शब्दारंभीचा अ-कार किंवा अनुनासिकापूर्वीचा अकार अनेक शब्दांत विकल्पे वन 'इ' ज्ञालेला आढळतो. जेंसे:-ड-डिकणे; झ-झिरा; र-रिणग; तेलं-लिंगा; नारं-रिंग. कोठे कोठे अ बदल उ केलेला आढळतो. जेंसे:-संस्कृत खणिडत; प्राकृत खुडिअ, मराठी खुडले.

'अ' बदल ए, कुठे कुठे केलेला आढळतो. जेंसे:-संस्कृत कंटुक, शय्या; प्राकृत गेंदुअ, सेज्जा, सेज्ज; मराठी गेंद, चैंदू, शेज, सेज. तसेच 'अ' बदल 'ओ' केलेला आढळतो. जेंसे:-संस्कृत अ्, अञ्जलि; प्राकृत ओपण, अञ्जलि; मराठी ओपणे, ओञ्जल.

अपश्चेशांत व मराठींत संस्कृतांतील आकारान्त स्थीलिंगी नामांचा अन्त्य आ बहुशः अ होतो. जेंसे:-संस्कृत शुंडा, भिक्षा, परीक्षा; मराठी सौंड, भीक, पारख. तसेच इतर अनेक शब्दांतहि 'आ' बदल अ ज्ञालेला आढळतो. जेंसे:-संस्कृत कुमार, संस्थापन, करांगुलि; प्राकृत, कुमर, संठवण, करांगुलि; मराठी कुमर, कुंवर, सांठवण, करंगळी. अरवी चालाख, मुलाखातू, तालाव; मराठी चलाख, मुलाखत, तलाव. मराठींत शब्दारंभी स्वर असल्यास किंत्येक शब्दांत त्या स्वरांत महाप्राण मिसळतो. जेंसे:-इकडे, हिकडे; अलफॉन्सो, हपूस; आपटणे, हापटणे; अस्तरी, हंतरी; आस्थि, हड्ही. 'आ' बदल इ, ए, व कुठे कुठे उ ज्ञालेला आढळतो. जेंसे:-संस्कृत आंदोलक, विना, शलाका, छागलिका, आभाणका; प्राकृत आंदोलअ, विणु (अप.), सलाआ, छाअलिआ, आहाणअ; मराठी इंदोला, हिंदोला, विणे, वीण, विन्हा, सर्लई, सळी, शैळी, उखाणा, आहाणा.

संस्कृत इ-ईकारान्त स्थीलिंगी शब्दांतील अन्त्य स्वर बुधा मराठींत गळून त्याएवर्जी अकार येतो. जेंसे:-कदली, केळ; पद्धति, पद्धत; कीर्ति, कीर्ती; गोषी, गोष; कोठे कोठे इ-ई बदल अ, आ ज्ञालेला आढळतो. जेंसे:-संस्कृत हरिद्रा, प्रतिशब्द, ईद्धा; प्राकृत हल्दान्दी, पडिसद, एरिस; मराठी हळद, पडसाद, असा. तसेच अरवी काफिर, गाफिल, वारिस; मराठी काफर, गाफल, वारस. न्हस्ब इ बदल ए ज्ञालेला आढळतो. जेंसे:-संस्कृत पिंड, सिन्दुर, मिथुन, विंडवन; प्राकृत पैँड, सेन्दूर, मिहुण, विंडवण; मराठी पैँड, पैँड-ठ-ठी, पैँदा, शेन्दूर, मेहूण, वेड(ड)वणे अर. चिहरा, म. चैहरा; अर. विहूतर, म. वेहत्तर; अर. तवीला; म. तवेला, ई बदल इ ज्ञालेली आढळते. संस्कृत कीटक, दीपक; प्राकृत कीडज, दिवज; मराठी किडा, दिवा; अरवी कवीला, गालीचा, मीगस; मराठी कविला, गालिचा, मिरास. अशिष्टोच्चारांत शब्दारंभीच्या 'इ'चा 'वि' ज्ञालेला आढळतो वयाच्या उलटहि प्रकार आढळतो. जेंसे:-इलाज, विलाज; ईश्वर, विश्वर, विचार, इचार. कोठे कोठे उ, ऊ बदल अ व दीर्घ ऊ बदल उ ज्ञालेला आढळतो. संस्कृत पुनः, यूथक, कूपक, चूडक; प्राकृत पुणो, पुण, जूथअ, कूवक, चूडअ; मराठी पण, पूण, पुन्हां, जथा, जूट, जोडी, कुवा, चुडा; अरवी बुन्हान, मुआमलत, साबून, नमूना, तफान. मराठी वःहाण, मामलत, सावण, नमुना, तुफान. कोठे कोठे उ, ऊ बदल ओ किंवा ए ज्ञालेला आढळतो. जेंसे:-संस्कृत मुक्त, गुच्छ, नूपुर; प्राकृत मुक्त, गोच्छ, नेउर; मराठी मोकळा, घोंस, नेपुर; अरवी तुहम्त, मुहर्; मराठी तोहमत, मोहोर. कृ बदल अ, आ, इ, ई, रि, री, उ, ऊ, रु, रू ज्ञालेले आढळतात. जेंसे:-संस्कृत तृण, मृदु, तृणा, पृष्ठ, हृदय, गृथ, भृंग, कृण, कृतु; प्राकृत तिण, मदु, मऊ, तप्हा, तप्ह (अप.), पिढ, पुढ, हिअअ, हियअ (अप.), गिढ, सुंग, भिंग, रिण, उतु, उदु; मराठी तण, मऊ, तहान, तान, पाठ, पुक्का, पाठार, पठार, हियया, गीध, गिधाड, सुंगा, भिंगरडे, भिंगरी, रीण, रितु, रुतु. 'ऐ' बदल 'ए' व 'ओ' बदल 'ओ' केलेला आढळतो. संस्कृत शैवाल, तेल, गौर, औषध; प्राकृत सेवाल, तेळ, तिळ, गोर, ओसह (अप.); मराठी शेवाल, तेल, गोर, ओसह, ओशद.

कांहीं स्वरसंधिविशेष खालीं दिले आहेत. अ + अ = आ, आ + अ = आ. संस्कृत नायक, तिलक, अजगर; प्राकृत नाअक; तिलअ, अअअर; मराठी नाक, रामनाक, केमनाक, टिळक, टिळा, आर; अरवी मअना, मअजूत; मराठी माना, माजूम. आ, अ बदल आय, आव, आउ अशीं रूपे आढळतात. संस्कृत पाद, घात; प्राकृत पाअ, घाअ, घाय (अप.); मराठी पाय, पाव, पाउल, घाय, घाब, घाउक; अरवी जमाअत, जिराअत; मराठी जमायत, जिरायत. अइ, आइ बदल ए, ऐ होतात; तसेच अ, आय बदल ए, ऐ होतात. संस्कृत नगर, जयजय, उपविष्ट, खादिर, मदनिका; प्राकृत नअर, नयर, जअजअ, जयजय, वहङ्ग, खवङ्ग, मअणीआ, मराठी नेर,

जेजेकार, बंठा, बेटा, खंर, खेर, खधर, मैना; अरबी आइना, पयूदाइश; मराठी ऐना, पेंदास; इंग्रजी हायकोर्ट, मराठी हैकोर्ट. अउ, आऊ बदल उओ, औ होतात. तसेच अव, आव बदल ओ, औ होतात. संस्कृत चतुर्थ, मयूर, चतुर्, लवण, पादोन, अवनत; प्राकृत चउत्थ, मऊर, चउ, लोण, पाऊण, पाऊण, ओणअ; मराठी चौथा, चवथा, मोर, चौ, लोण, पाऊण, पावणेदोन, पौणिकी, ओणवा; अरबी-दवात्, मराठी-दौत; इंग्रजी-पाउंड, मराठी-पौंड. इय, इअ बदल ई, य होतात; इ + इ = ई होते. संस्कृत दिवस, देवर, द्वितीया, रिथति; प्राकृत दिअस, दिअह, देअर, दिअर, विईजा, बीजा, ठिई; मराठी दीह, दीस, दीय, दीर, बीज, ठी. अरबी व फारसी भाषेतील कांही शब्दांतील इय बदल ए आदेश होतो. अरबी तरवियत्, मराठी तरबेद.

आतां संस्कृत व प्राकृत मध्यन मराठींत शब्द येतांना त्यांच्या व्यंजनांत कोणकोणते फरक होतात ते पाहूं. शब्दामध्ये असलेल्या असंयुक्त क, ग, च, ज, त, द, प, य, व या नऊ वर्णांचा लोप होतो. व व्यंजनलोपानंतर शिळ्क राहिलेल्या स्वरांचे मार्गे स्वरसंधीच्या परिच्छेदांत सांगितल्याप्रमाणे संधि होतात. (अ) संस्कृत यूका, सुवर्णकार, सूची, राजा, सैन्यपति, आयुष, वायन, नदी; प्राकृत जूआ, सोणआर, सुई, सूय, राआ, राया, राझ, सेणवई, आउस, वाअण, नई; मराठी ऊ (शब्दारभीच्या य चा लोप झाला), सोनार, सुई-यी, सूय, चुई-यी, चोय, राया-य, राऊ, राव, शेणवी, शेणवै, आऊक्ष, औक्ष, वाण, नई, नही. अरबी व फारशी भाषेतील शब्दांचा अन्य 'ह' व क्वचित् इतर व्यंजनेहि गळल्याची उदाहरणे आढळतात. जेंसे:-अरबी मुवाह, सलाह, किलाई, किताव, कर्नाय; मराठी मुभा, सल्ला, किली, किता, कर्णा. शब्दमध्यस्थ 'ह' चा क्वचित् 'इ' कार अथवा लोप झालेला आढळतो. जेंसे:-अरबी सुराही, पहिल, मस्लहत्, सियाही; मराठी सुरई, पैढ, मसलत, शाई. कर्धा कर्धा इकाराचा 'ही' झालेला आढळतो. जेंसे:-अरबी जलाई, कलई. मराठी जिल्हई कलही (आ) ख, घ, थ, ध, भ यांददल ह झालेला आढळतो. संस्कृत मुख, सखी, ओघ, पथिक, शिथिल, वधिर, गभीर, प्रभात, भवति; प्राकृत मुह, सही, ओह, पहिअ, सटिल, सहिल, वहिर, गहिर, पहाद, होदि, होई (अप.); मराठी मुखडा, मोहरा, मोरा, ग्होरा, सही, सहई, सयी, सज, ओहला-ला, व्हाल, ओघल, पही, पई, पयी, सठल, दिला, सैल, वहिरा, मैरा, दैरा, गहिरा, पहाट, होई, होतो. आरबी, फार्सी, इंग्रजी इत्यादि भाषांतून आलेल्या शब्दांत हा प्रकार आढळत नाहीं. परंतु कांही शब्दांत उच्चारास भरवोंसपणा आणण्याकरितां ह-कार शुसलेला आढळतो. जेंसे:-अरबी जलाई, मराठी जिल्हई; अरबी जागीर; मराठी जहागीर; आरबी कलई, मराठी कलही. (ह) क, ग, च, ज, इत्यादि अल्पप्राणांवदल ख, घ, छ, झ, इ, इत्यादि महाप्राण होतात. संस्कृत क्रीडति, क्रीत, गृह, गृहीत्वा, ग्रास, ज्योतिस्तिंग, स्तवक, स्तोक, दुहितृ, पनस, वाषप, निर्बाहण; प्राकृत खिल्लति, खिङ्हुइ, किरीत, घर, घेतूण, घेऊण, घस्स, जोठिंग, थबक, थोअ, थोव, धूय (अप.), फणस, वर्फ, निब्बाहण; मराठी खेळती, खरीद, घर, घेऊण, घास, झोठिंग, थवा, थोडे, धू, फणस, वाफ, निभावण. अरबी पस्त् मराठी फस्त, अल्प प्राणांत पुढील 'ह' मिळून महाप्राणवर्ण झाल्याची उदाहरणे:- अरबी-मुवाह, काहकाह, गुनाह; मराठी-मुभा, खोखो, गुन्हा; इंग्रजी अवस्ट्रॉक्ट; मराठी अभिज्ञाक्त. संस्कृतोपन शब्दांतहि कित्येक शब्दांत विसर्गाचा 'ह' होऊन त्याचा मागील अल्पप्राणाची मिळाफ होतो. जेंसे:- पुनः, पुन्हा; सद्यः, सध्यां. कित्येक शब्दांत हा विसर्ग किंवा हकार मूलचा असतो, कित्येकांत तो आगंतुक असतो य कित्येकांत तो उष्म्यापासून उत्पन्न होतो. हकारापुढे अनुनासिक किंवा अर्धस्वर आल्यास प्रथमवर्णाची उलटापालट होऊन, नंतर महाप्राणवर्ण बनतात. जेंसे:-तहिं, तऱ्ही; विना, विन्हा; कळोल, कल्होळ; कृष्ण, कान्हा; खान्हा, नहाण; मुहूर्त, म्होतूर;

केव्हां केव्हां ख, घ, थ इत्यादि महाप्राणावदल अनुक्रमे क, ग, त असे अल्पप्राण होतात. जेंसे:- खद्योत, खड्जोत, काजबा. संस्कृतोत्पन शब्दामध्ये प्राकृतांत किंवा मराठींत असे आदेश फारसे आढळत नाहींत. परंतु अरबी-फार्सीमधून येणाऱ्या शब्दांत ख, खश, ख्वत व, घ, झ, फ यांस अनुक्रमे क, क्ष, क्त, व, ग, ज, प, असे आदेश होतात. जेंसे:-खिताव्, किताव; खरव्ही, वक्षी; घशल, गज्जल; काघझ्, कागद; घनीम्, गनीम; दफ्तर्, दसर, अर्ज्, अर्ज.

कोठें कोठें ' च ' वहल ' ज ' व ' ट ' वहल ' ड ' आणि ' ठ ' वहल ' ढ ' झालेला आढळतो. संस्कृत पंचक, कटाक्ष, कपाट, मठ, पीड; प्राकृत पंचअ, कडवल, कवाड, मठ, पीड(अप.); मराठी पंजा, पंजया, कडाखा, कवाड, मठ, पिढे. कोठें कोठें ड, द, यांवहल अनुक्रमें ल, ड होतात. संस्कृत पीडन, तडाक, गुड, दाढिम, दभ्म, दोहद, दोला प्रा. पीळन, तळाक (पाली); गुल, गुड, दाळिम, डभ्म, दोहल, डोला; म. पिळणे, तळे, गूळ, डाळिब, डंभ, ढव, डोहाळ, डोहाळा, डोला, डोलारा. केव्हां केव्हां थ चा ढ अथवा ह हि होतो. शिथिल, सदिल, सहिल, सदल, सइल, सैल, सहील. 'व' चा व, 'प' चा 'व' आणि 'म' चा 'व' होतो. वापी, वावी, वाव, वावडी. गोपाल, गोवाल, गोवळ-च्या-ळी, गवळी. भ्रमर, भ्रवर, भंवरा, भौंरा. ग्राम, गाँव, गांव. चामर, चॉवर, चंवरी, चौरी. श्यामल, सामल, सावळ, सांवठा. 'य' वहल 'ज' आणि 'न' वहल 'ल' होतो. यक्ष, जखल, जखल, जखलड, जखीण. सवः: + क, सज्जुअ, साजूक. नमन, लवण, लवणे. निव, लिम्ब, लिंब. नवतीत, नोनीअ, लोणी. अरबी व फासीं भाषांतूनहि शब्द येतांना वरील फेरफार झालेले आढळतात. जसें:—[क = ग] तकाज्ञा, तगादा; नकारा, नगारा; [ज, झ = द] आझ्माइश, अदमास; गुझर, गुदरणे; हौश, हौद; [द = ज] खिदमत, विजमत; नजन्दीक, नजीक. [त = द] बतक, बदक; ताकत, ताकद; [र = ड, ल] कुर्ता, कुडते; मुर्दा, मुडदा; खरीता, खलिता; मर्हम्; मलम. [न = ल] घरीम्, गलीम, [स = द] जासूस, जासूद; [श = स] शत्रंजी, सत्रंजी; शाश्वर, समश्वर, [श = छ] शावीह छवी; शान्दार, छानदार; [स = श] सावित, शावीत; सिहात्खाना, शेतखाना. मराठीने प्रत्यक्ष संस्कृतांतून शब्द येतांना प्राकृतांत न आढळणारे असे किंत्येक व्यंजनादेश केलेले आढळतात. जसें:—[स = च] चमस, चमचा; सांग, चांग. बऱ्याच मराठी शब्दांत 'स' चा 'च' विकल्पाने होतो. जसें:—पैच, फेस; खवचट, खवसट; खिसा, खिचा; उचकटणे, उसकटणे; चुई, मुई इत्यादि. [ष, श = छ] शकटक, छकडा; शावक, छावा; शाटी, छाती; शकल, छकल; उत्सव, उच्छव; सत्र, छत्र.

प्राकृतांत संयुक्त व्यंजनाच्या मागील स्वर बहुशः न-हस्त असून, त्यावर नेहमीं आघात येतो. मराठी संयुक्तांचे बहुशः एकेरी व्यंजन होऊन मागील स्वर दीर्घ होतो व उच्चार अप्रथपथ व साफ होतो. संस्कृत-सुष्ठा, विज्ञप्, सत्य, अनु, नम, मस्तक, वत्स, मर्द, भद्र; प्राकृत-सुण्हा, विण्णव, सच्च, अंसु, नग्न, मत्थथ, वच्छ, मल, भल; मराठी-सून, विनवणे, साच, अंसू-आसू, नागडा-नागवा, माथा-मांथ, वस्स-वच्छ-वांसर्ह, मर्ठणे, भला.

स्वरभक्ति म्हणजे संयुक्त व्यंजनांतील अवयव मध्ये नवीन स्वर येऊन विभक्त होणे. संस्कृत-क्लेश, हार्द, स्मरण, स्वप्न; प्राकृत-किलेस, हारिद्र, सुमरण, सुविण; मराठी-किळस, हरिद्र, हारिद्र, सुमरण-सप्रण-सुमिरण, सुपीन. मराठींत प्रत्यक्ष संस्कृतांतून शब्द येतांना त्यांवर हा प्रयोग फारच झाला आहे. परंतु असे शब्द बहुधा आशिष गणले जातात. जसें:—मार्ग, मारग; भक्त, भगत; धर्म, धरम; श्री, शिरी; हर्ष, हरिख, हरूख; वर्ष, वरीस. स्पर्शमणि, परिसमणि; चैत्र, चैतर. अरबी, फासी-इस्म, उर्स, जुखम, शिक, फिक. मराठी-इसम, उरूस, जुखम, जिकीर, फिकीर. केव्हां केव्हां मराठींत शब्द येतांना त्यांत अनुनासिक किंवा अनुस्वार बुसलेला आढळतो:—संस्कृत मार्जार, वक, मूर्धा. प्राकृत-मंजार, वंक, मुंदा; मराठी-मांजर, वांक, बांक, बांग; मुंडके, मुंडासे. मराठींत प्रत्यक्ष संस्कृतामधून येतांना हा प्रकार मोऱ्या प्रमाणावर झालेला आढळतो. जसें:—शारिका, साळुंखी; लवकुश, लवांकुश; घटी, घंटी; घोरतर, घोरंदर; कुहिनी, कुटण; युळ, झुंज; नम, नंगा; पूजा, पुंजा; तुमुल, तुंवळ; समस्त, समदें; भिति, भित इ. किंत्येक ठिकाणी हा अनुनासिक वैकल्पिक असतो. जसें:—दीक, डिक; शीक, शिंक; लिपणे, लिपणे; करटा, करंटा; डमू, डंवू. किंत्येक संस्कृत शब्दांत अनुनासिक असता मराठींत त्याचा ओळारता अनुस्वार होतो. जसें:—चंचू, चौच; अंचल, अंचली; शूळखला, सांखळी; संकट, सांकडे; कण्टक, कोटा; दन्त, दांत; पंच, पांच; तंतु, तांत. काचित् या वावतीत विकल्पहि आढळतो. कम्बल, कांबळे, कामळे; दंभ, डंभ, ढव.

मराठींत संस्कृत व प्राकृतमधून शब्द येतांना द्वित व्यंजन एकेरी होतें. व एकेरी व्यंजन द्वित होतें. संस्कृत-उपरि, एकैक, एकल, मृत्तिका, वळी, पळी, भळ. प्राकृत-उवरी, उपरी; एकमिकू, एकल, मतिआ, मद्धिआ; वेळी, रळी, भळ. मराठी वर, वरी, उप्पर; एकमेक, एकला, एकळी, माती, वेल, पाली, पाल, भाला. मराठीचा कल उच्चार साफ व अप्रथपथ रुग्याकडे असल्यामुळे वर दिलेल्या शब्दाप्रमाणे द्वित वर्ण एकेरी करून मागील

अगर पुढील वर्णास दीर्घत्व दिल्याचीं उदाहरणे मागें दिलीच आहेत. परंतु आघात देऊन प्राकृत पद्धतीप्रमाणे कांहीं शब्दांत एकेरी व्यंजनास द्वित केलेलेहि आढळतें:—लाट, लळाट; जनी, जन्ननि; हठी, हळी; टपोर, टपोर; हाहाकार, हाहाकास; नटवा, नटवा; सट, खट; कपी, खपी; सपाठून, सपाठून. एकेरीचा द्वित:—अरवी अक्ल, रत्ल, सलाह, मुकाम. मराठी अक्ल, रत्ल, सला, मुकाम. द्विताचा एकेरी:—अरवी कुवत, दलाल, मयित, हुजजू. मराठी कुवत, दलाल, मयत, हुजजू. मराठी-कान, पान, ऊन्ह, ऊन, तहान, रान, काना. 'न' चा 'ण'—शून्य, ज्ञान, अन्य, गान, सुण, नाण, अण, गाण; सुण, सुने, ग्यान, आण, आणीक, गाणे. [न = ण] अरवी-कुरआन, दुर्बीन, दाना (शहाणा), फुलान. मराठी-कुराण, दुर्बीण, दाणा, फलाणा. कोठे कोठे शब्दांभीच्या वर्णाचा लोप होतो. संस्कृत-उपविष्ट, अनंतर, अरण्य, उपरि, अधस्तात, ईयत्ता, अधोधो. प्राकृत-पृष्ठ, णन्तर, णवर, रण, उवरि, हेटडा. मराठी पैटा, पेडा, नंतर, रान, वर-वरी, हेट, हेटकरी, यत्ता, धो धो.

शब्दांभीं जोडाक्षर असल्यास त्यांतील वर्ण पुष्कळ बेळां गळतो. जसें:—प्रसार, पसार; श्वशुर, सासरा; ब्राह्मण, बामण; द्वार, दार; ज्वाला, जाळ इ. जोडाक्षराचा पहिला अवयव स-कार असून त्याचा लोप न झाल्यास त्याच्या मागें 'अ' किंवा 'इ' स्वर येतो. जसें:—स्त्री, अस्तुरी; स्टेशन इस्टेशन; स्कू, इस्कू.

कधीं कधीं पूर्वांपर वर्णांचा विपर्यास झालेला आढळतो. संस्कृत-महाराष्ट्र, लशु, ज्ञानप्रत्यभिज्ञान. प्राकृत-लहु, हलु, जाणपहिजाण. मराठी-मळाडा, हळू, हलेंके, जानपडान. अडाणी, अनाडी; चावट, वाच्ट; कुळकर्णी, कुर्कळणी; अवधा, अधवा; नुकसान, नुस्कान; उपसर्णे, उपसर्णे. अरवी-अमानत, कुफ्ल, मळाहूर. मराठी-अनामत, कुलप, महश्वर.

मराठी उपान्त्य इ, उ हे (विशेषत: अकारान्त शब्द असल्यास) दीर्घत्वाकडे झुकतात. जसें:—अधिक, अधीक; कठिन, कठीण; दुख, दूध; मधुर, मधूर; माणिक्य, माणीक; पुत्र, पूत्र. अरवी, फार्सी-काविज, ज्वाहिर, चाबुक, जुळ, पुल. मराठी-कावीज, जवाहीर, चाबूक, झूल, पूल.

याप्रमाणे मराठी भाषा ही वेदपूर्वकालापासून ज्या बोली आर्य लोकांमध्ये प्रचलित होत्या व ज्यांतूनच शिष्ट व संस्कार पावलेल्या अवस्थेच्या रूपांनै वैदिक व नंतर पाणिनीय अथवा तदुत्तर अभिज्ञात संस्कृत ही भाषा प्रचलित झाली अशा एखाद्या बोलींतून प्रथम उत्पत्ति पावऱ्यान नंतर तीयर संस्कृत, प्राकृत, अपंग्रंश व इतर स्थानिक व परकीय भाषा यांचा थोडाफार संस्कार होऊन आजच्या अवस्थेप्रत प्राप्त झाली आहे. संरक्षत व प्राकृतादि गांधारांचा डसा मराठीच्या व्याकरणावर स्पष्टपणे उमरव्यांचे आपणांस दिसून येते व हीचे गोष्ट पुढे दिलेल्या उदाहरणांवरून अधिक स्पष्ट होईल. पुढील क्रम हा कालानुक्रमानें होणारे फरक दाखवितो.

(१) संस्कृत-जनो वृक्षात्फलानि गृह्णाति । पाली-जनो सूख्यम्हा फला गहेति । प्राकृत-जगो वच्छाहि फलाई गेणहै । अपंग्रंश-जणु वच्छहै फलाई गणहै । मराठी-जन वृक्षानून फळे घेतो.

(२) संस्कृत-सागरः उपरि तृणं धरति तले रत्नानि गालयति । पाली-सागरो उपरि तिणं धरेति तले रणानि गालेति । प्राकृत-साअरो अवरि तणं धरइ तले रथाणाणि घालदि । अपंग्रंश-सायर उव्वरि तणुं धरइ तलि रथणाई घल्है । मराठी-सागर वर तणं धरतो, तर्ळी रने घालतो ।

(३) संस्कृत-ओरे शनकैः जल्प । अस्मादशानाम् अन्तःपुरचारिणां सौभाग्यवृत्तान्तम् आकर्ष्य भर्ता कुपिष्यति । पाली-ओरे सणिकं जप्य अम्हारिसानं अन्तोपुरचारिणं सौभाग्यवृत्तन्तं आकणोत्वा भट्टा कुपिस्सति । प्राकृत-ओरे सणिअं जप्य । अम्हारिसाणं अन्तेउरचारिणं सौहग्यवत्तन्तमा अणिअ भट्टा कुविस्सदि । अपंग्रंश-ओरे मणिकं जम्पि । अम्हारिसाणं अन्तेउरचारिणं सौहग्यवत्तन्त आकन्निअ भतार कुपेसहि । मराठी-ओरे सुणूक जाप । आम्हांसारख्या अन्तःपुरचारिणीच्या सौभाग्याचा वृत्तांत ऐकून धनी कोपेल ।

एखाद्या भाषेच्ये दुसऱ्या एखाद्या भाषेशीं वांशिक नातें जोडावयाच्ये असल्यास केवळ शब्दसंख्येकडे लक्ष न देतां व्याकरणविशेष व वाक्यरचना यांकडे लक्ष दिले पाहिजे, हा गापाशास्त्राचा सिद्धान्त आहे, यावरून आपणांस

अर्से दिसून येईल कीं, मार्गे दिलेल्या उदाहरणांवरून मराठी भाषा ही महाराष्ट्री व महाराष्ट्री अपभ्रंश यांचेपासून प्रगत झालेली भाषा आहे. व तींत आज जरी इतर अनेक परकीय भाषांतील शब्द आढळत असले तरी तिची उत्पत्ति दुसऱ्या कोणत्याहि भाषेकडे साक्षात् जात नाही. मराठी भाषेमध्ये कांहीं कानडी किंवा द्राविड अथवा परकीय शब्द आढळतात या गोष्टीचा तिच्या उत्पत्तीशी कांहीं संबंध नसून इतर समाजाशी होणाऱ्या संसर्गमुळे जो कोणत्याहि एका भाषेवर परकीय समाजाचा परिणाम होतो तेबद्यापुरताच आहे. व ज्ञानेश्वरी-सारख्या ग्रंथांत जरी कानडी शब्द आढळले तरी त्यांचे प्रमाण अस्यत्य आहे. तर्सेच दक्षिण महाराष्ट्रांतील मराठी भाषेवर जरी कानडी वैरे भाषांचा परिणाम आपणांस कदाचित् विशेष झालेला आढळला तरी महाराष्ट्रांचे केंद्र आज जरी पुणे, सातारा असले तरी तें राजकीय घडामोडीमुळे तर्सें झाले आहे. वास्तविक महाराष्ट्रांचे मूळ सांस्कृतिक केंद्र गोदावरीचा किनारा, विशेषतः पैठण, देवगिरी व विदर्भे हें होय व तेशील भाषेवर त्या मानानें कानडीचा परिणाम तितका झालेला आढळणार नाहीं. तेव्हां मराठींतील लिंगविचार, नामविभास्ति, क्रियापदविचार अथवा आख्यातविभक्ति, अध्ययें व आदेशप्रपञ्च या व्याकरणाच्या अंगांचा विचार केला असतां द्राविड भाषांशी असणारा मराठीचा विरोध व महाराष्ट्री प्राकृत व अपभ्रंशादि भाषांशी सुसंगत जुळणारा तिचा संबंध यांवरून मराठी ही संस्कृत, प्राकृत अपभ्रंशादि द्वारा परिणत झाली ही गोष्ट स्पष्ट होते. या प्राकृतादिकांचा काल व वर्णविपर्यय क्रम पाहावयाचा झाल्यास पुढील दोन उदाहरणांवरून तो स्पष्ट होईल.

१ संस्कृत वर्तीते, कृत २ पाळी वट्ठति, कत ३ पैशाची वट्ठति, कत ४ शौरसेनी वट्ठदि, कत ५ मागधी वट्ठडि, कड ६ महाराष्ट्री वट्ठद्द; कत यांमधीलू त ची द, ड मधून अ कडे परिणति कालानुसार उच्चारप्रणालीचा विकास दाखविते.

याप्रमाणे मराठी भाषेच्या उत्पत्तीचा विचार या भागांत केला. आतां तिची वाढ कसकशी होत गेली व तीसर्यें कालानुसार व प्रदेशानुसार कसकसे फरक पडत गेले, वैरे गोष्टीचा विचार पांचव्या भागाच्या प्रसरणेत करण्यांत येईल.

ही प्रस्तावना लिहिष्याच्या कार्मी पुढै दिलेल्या ग्रंथांचा उपयोग करण्यांत आला आहे व त्या ग्रंथकारांचे आम्ही आभारी आहों, तर्सेच संपादकवर्गापैकीं रा. पुरुषोत्तम सावळाराम दीक्षित यांची या प्रस्तावनेच्या वावर्तीतहि मदत झाली आहे.

(१) Dr. Grierson :—Linguistic Survey of India, Vol VII. (२) Dr. John Wilson :—Preface to Molesworth's Marathi into English Dictionary. (३) Dr. Pischel :—Grammatik der Prakrit Sprachen. (४) Jules Bloch :—La Formation De la Langue Marathe. (५) John Beames :—A Comparative Grammar of the Modern Aryan Languages of India. (६) Rev. Robert Caldwell :—A Comparative Grammar of the Dravidian Languages. (७) Jesperson :—Language. (८) Prof. Edward V. Arnold :— Historical Vedic Grammar. (९) Dr. R. G. Bhandarkar :—Wilson Philological Lectures. (१०) Dr. P. D. Gune :—Wilson Philological Lectures. (११) R. R. Bhagwat :—Wilson Philological Lectures. (१२) Dr. Sarup :—Nighantu and Nirukta of Yask. (१३) Dr. S. K. Chatterji :—The Origin and Development of Bengali Language.

(१) वररुचिः—प्राकृत प्रकाश. (२) चंडः—प्राकृत लक्षण (हेत्वेन संपादित). (३) हेमचंद्रः—प्राकृत व्याकरण. (४) मार्कण्डेय—प्राकृतसर्वस्व. (५) लक्ष्मीधर—षड्भाषाचंद्रिका. (६) पं. लालचंद्र भगवानदास गांधीः—जिनदत्तसूर्यविरचित अपभ्रंशकाव्यत्रयी. (७) पं. हररामविन्ददास त्रिकमचंद्र शेठः—'पाईअ-सह-महण्णवो' या प्राकृत कोषाची प्रस्तावना. (८) पं. वेचरदास जीवराज दोशीः—प्राकृत व्याकरण. (९) श्री. उयोतीन्द्र मोहन चतर्जीः—अथर्वणः जरथुत्रस्य गाथा. (१०) रा. रा. राजारामशास्त्री भागवतः—प्राकृत भाषेची विचिकित्सा. (११) रा. रा. वि. का. राजवाडे :—संस्कृत भाषेचा उलगडा,—ज्ञानेश्वरीची प्रस्तावना.—ज्ञानेश्वरींतील मराठी भाषेचे व्याकरण.—तिगन्त व सुबन्त विचार—गुण व वृद्धि या प्रकरणावरील निंबंध. (१२) रा. रा. वाळकृष्ण अनंत भिडे :—मराठी भाषेचा व वाख्याचा इतिहास. (१३) रा. रा. रा. भिडे. जोशीः—मराठी भाषेची वटना. (१४) रा. रा. कृ. पां. कुलकर्णीः—भाषाशास्त्र व मराठी भाषा.—मराठी भाषा उद्भव व विकास. (१५) रा. रा. डॉ. श्री. डृंग. केतकरः—प्राचीन महाराष्ट्र भाग १ला. यशवंत रामकृष्ण दाते.

परिशिष्ट १

संस्कृत व पाश्चात्य भाषा यांतील साम्य

संस्कृत	ज्ञेद	ग्रीक	लॅटिन	लिथुया-नियन	स्लावॉनिक	गॉथिक	प्राचीन-जर्मन	हिन्दू	इतर
अभि			इमिस्	उभिस्	ओगंज्	औहस्			
अन्त		अन्त	अँटी			अंद्			इंग्लिश एण्ड.
अन्तर्	अन्तरे		इंटर्			उंदर्			
अष्टन्		ऑव्हो				अहौ			इंग्लिश एट्
उपरि	उपर	उपेर	सुपर्	अस्क्षतुनि	ओस्म॒ज	उफर्			„ ओव्हर्
ऊर्णा		एर्गोस्, एरिओन्	विलस्	विल्ना		वुला	बोल	ओलाउन्	इंग्लिश वूल्
कदा		कोते	क्रांदो	कद्	कोम्द्				
जा		गो	ग्रा, ग्रो	शिन्नउ = मी जाणेतों	इनजु	कौन्		मिआ	इंग्लिश नो.
तिरस्			ट्रान्स्	तिएस्		थोन्ह			
त्रीय	ध्रित्य	त्रितॉस्	टार्शिअस्	त्रोशिअस्	त्रेतिइ	ध्रिव्यं		तर्, तैर्	
त्र॒प्		त्रेपो	टर्पिस्	त्रोपियु	त्रेपेत्			त्रिउद्र	
त्रि	थ्रि	त्रेइस्	त्रेस्	त्रिस् त्राइस्		थ्रेइस्		तेओरा	इंग्लिश थ्री
दन्त	दन्तम्	ओदोन्स्	डेन्स	दन्तिस्		दुन्श्वस्	झन्त्	देअद्	„ डेन्टल
दारु, तरु,	दाउरु	डोरु		दर्व	द्रेवो	त्रित		दोहरि-	इंग्लिश ट्री
दु								आक्	
द्वार	द्रर	थुर्	फोरेस्	दुर्गिस्	द्रेरी	दउर	तोर्	दोर्	„ डोअर्
द्वि	द्र	दुओ	डयुओ	दु, द्रि		त्व्वइ, त्वोस्	झेर	द, दो, दि	
धूम		धुमास्	भ्युमूस्	दुमह	दुमु		दौम, तौम		„ प्यूम
न		नी	नै	ने, नॉन	ने	नी, ने, नेह	नि	नि	इंग्लिश नो.
नक्त	नख्तुरु	= नुक्स	नॉक्स	नकिस्	नोच्छि	नहतस्			
		रात्रीचा	अनेति-	नोक्तु				नोच्द	„ नाइट्
नान्	नप्तर्	ओस्	नेपो(त)स्		नेतिइ	निथियस्	नेफो		
नव=नवीननव		निअ॑-स्	नोडुस्	नौयेस्	नोउ	निउयिस्		नुअ	इंग्लिश न्यू.
नव=नज्ञ	नवन्	एन्नोअ	नोव्हेम्	देविन्		निउन	निउन	नओइ	„ नाइन्
तु	तू	तू	नुम्		नायने	नुह्	तु		
पञ्चन्	पञ्चन्	वेटे	क्रिके	पन्ति		किंक		कुइग्	
पद	पद्	पेदोन्	पेदुम्	पादस्		फोटस्	फयुओज्ज		इंग्लिश फूठ;
परि	पइरि	पेरी	पेर				फुरि		जर्मन फुर्
पलित		पेलॉस्	पालिओ	पल्वहस्			फेलो		अंग्लो सॅक्सन-
पितृ	पतर्	पतीर्	पतेर् पेटर्			फदर	फतर, फतेर्	अभिहर्	फिदेर्; हं. फादर्

संस्कृत	शंद	ग्रीक	लैटिन्	लिथुया-नियन	स्लावहॉ-निक	गाँथिक	प्राचीन-जर्मन	हिन्दू	इतर
प्रथम		प्राणोस्	प्रायमस्	पिरमस्		फ्रुम			
मध्यमन्	मध्यमन्	मेसोस्	मेदिउस्	विदुस्	मेदु	मिद्जिस्	मिनिआ	मुइनिम्	अङ्गलासङ्कसन् रिडड
मातृमांस		मेनो	मेनिओ	मेनु,	मिनेति	मन्			
मृगुवन्		मितिर्	मेट्र्	मोते	मति		म्योतर्	मथेर	
मातृमांस				मेस	मान्सो		मोस्=अब्र	मेस=अब्र	
मृगुवन्	मर	अभ्वारोस्	मॉरिओर्	मिर्ति	म्रेति	मौथ्रे		मर्थम्	अङ्गलासङ्कसन्, मार्धि
			जुन्हेनिस्	जौनस् =	जूनु	जुग्स			, इओगा
				तारण्य					
रम्	रम्	इरम्		रमस्		रिमिस्	रव	रिअर्मेन्	, रस्ट
रुध्वर		एरुथ्या	रुवर	रोद्	रुदेइति		रोट्, रोस्ट	रुध्वर	, रोडग
लुम्		लिफ्	लुवेद्	लुञ्ज्	लिउविति	लिउब्स्	लिउबन्		, लिऊफ
बद्		बदो	बदिस्	बदिनु=मी	बदिति				
				बोलावतों					
बम्	बम्	एमेओ	बोमो	बेम्जु					अङ्गलासङ्कसन् बम्मन्,
									इंग्लिश व्हॉमिट
बद्		ओइद	बिहिडिओ	बेहइद					
शत		एक्टोन	कैटम्	स्थिन्तस्	स्तो	बहून्			
						हुड			
शक्तरा		संवक्तरान	संकरम्						
समन्	हम	एम	संप्रटम्	संपत्तीनि					
स्था		हिस्तामि, निष्ठामि	स्टा	स्तोति	स्तोति		स्ताम्	स्तद्	, स्टैट
स्तु		नेअो		स्नेगस्	स्नेग	स्नु	स्नउतन्	स्तुआधिम	अङ्गलासङ्कसन् स्त्वन्
स्व	ह्ल	स्फे	से	स्व	सेब्जे	सिक्	सुअस्		अङ्गलासङ्कसन्, सिन्,
स्वन्			सोनो	इवनु					स्व
स्वप		कप्, कप्न उप्सास्	सोम्नस्	सप्नस्		स्लेपन्			अङ्गलासङ्कसन्
		= झोप							
स्वस्			सोरांर	संस्मु	सस्स	स्विस्तर	स्वस्तर		स्वेपिअन
									, स्वओस्टर;
हिम		इजओ, हिम् =	किसअन्	हिएम्स	शेम	झिम =			इंग्लिश सिस्टर;
		हिंवाला				हिंवाला			जर्मन स्वेस्तर

परिशिष्ट २

प्राकृत भाषांतील विभक्तिरूपे—देव एकवचन

विभक्ति	संस्कृत	पाली	आर्ष किंवा अर्धमागधी	महाराष्ट्री	शारसंनी	मागधी	पंशाची	अपभ्रंश
प्रथमा	देवः	देवो	देवो, देवे	देवो, देवे	देवो, देवे	देवे	देवे	देवु, देवो, देव, देवा
द्वितीया	देवम्	देवं	देवं	देवं	देवं	देवं	देवं	देवु, देव, देवा
तृतीया	देवन्	देवन्	देवण	देवण, देवेण	देवण, देवेण	देवेण,	देवेण,	देवेण, देवेण, देवे
चतुर्थी	देवाय	देवाय, देवस्स	देवस्स	देवस्स	देवस्स	देवस्स	देवस्सु, देवासु, देवसु	देवाहो, देवहो, देव, देवा
तादृथ्ये चतुर्थी			देवाए, देवाय, देवस्स	देवाय, देवस्स,	देवाय, देवस्स	देवाय, देवस्स	देवाय,	
पंचमी	देवात्	देवा, देवतो, देवहा, देवातो, देवातु, देवस्मा, देवम्हा	देवा, देवतो, देवहा, देवातो, देवातु, देवाहितो	देवतो, देवाओ, देवाउ देवाहितो, देवाहितो, देवाहि, देवा	देवादो, देवादु	देवादो, देवादु	देवातो, देवातु	देवाहु, देवहु, देवाहं, देवह
षष्ठी	देवस्य	देवस्स	देवस्स	देवस्स	देवस्स	देवाह, देवस्स, देवाहै, देवाण, देवाण	देवस्स	देवस्सु, देवासु, देवसु, देवाहो, देवहो, देव, देव
सप्तमी	देवे	देवे, देवस्मि, देवन्हि, देवम्हि	देवे, देवस्मि	देवे, देवस्मि, देवभिम देवंसि	देवे, देवस्मि, देवभिम, देवंसि	देवे, देवस्मि, देवभिम, देवंसि	देवे, देवस्मि, देवभिम देवंसि	देवि, देवे
संबोधन	हे देव	हे देव, देवा	हे देव, देवो	हे देव, हे देवा	हे देव, हे देवो, हे देवा	हे देव, हे देवो, हे देवा	हे देव, हे देवो, हे देवा	हे देवु, हे देवो, हे देव हे देवा

प्राकृत भाषांवील विभक्तिरूपे—देव अनेकवचन

विभासि	संस्कृत	पाली	आर्ष किंवा अर्थमागधी	महाराष्ट्री	शौरसेनी	मागधी	पैशाची	अपब्रंश
प्रथमा द्वितीया तृतीया	देवाः देवान् देवैः	देवा, देवसे देवे देवेभि, देवेहि	देवा देवे देवेहि, देवेहि, देवहि, देवहि देवेहि, देवेहि, देवेहि	देवा देवा, देवे देवहि, देवहि, देवहि देवहि, देवहि, देवहि	देवो देवा, देवे देवहि, देवहि, देवहि देवहि	देवा देवा, देवे देवहि, देवहि, देवहि	देव देव, देवा देवहि, देवाहि, देवहि	
चतुर्थी	देवेभ्यः	देवानं	देवाणं, देवाणं, देवाणं, देवाणं देवाहं, देवाहं, देवाहं, देवाहं	देवाणं, देवाणं, देवाहं, देवाहं, देवाहं, देवाहं, देवाहं, देवाहं	देवाणं, देवाणं, देवाहं, देवाहं, देवाहं, देवाहं, देवाहं, देवाहं	देवाणं, देवाणं, देवाहं, देवाहं, देवाणं, देवाणं, देवाहं, देवाहं	देवाहं, देवहं, देव, देवा	
तादृथे चतुर्थी				देवाणं, देवाणं देवाहं, देवाहं	देवाणं, देवाणं, देवाहं, देवाहं, देवाणं, देवाणं, देवाहं, देवाहं	देवाणं, देवाणं, देवाहं, देवाहं, देवाणं, देवाणं, देवाहं, देवाहं		
पञ्चमी	देवेभ्यः	देवेभि, देवेहि	देवेहितो	देवत्तो, देवाऽतो, देवाऽउ, देवाहि देवेहि, देवाहितो, देवेहितो, देवासुतो, देवेसुतो देवाहि, देवाहितो, देवाहितो, देवासुतो, देवेसुतो	देवत्तो, देवाऽतो, देवाऽउ, देवाहि देवेहि, देवेहितो, देवाहितो, देवेहितो, देवेसुतो, देवेसुतो	देवत्तो, देवाऽतो, देवाऽउ, देवाहि, देवेहि, देवेहितो, देवेसुतो, देवेसुतो	देवाहुं, देवहुं	
षष्ठी	देवानाम्	देवानं	देवाणं, देवाणं देवाहं, देवाहं	देवाणं, देवाणं, देवाहं, देवाहं	देवाणं, देवाणं, देवाहं, देवाहं	देवाणं, देवाणं, देवाहं	देवाणं, देवाणं, देवाहं, देवाहं	
सप्तमी	देवेषु	देवेसु	देवेसु, देवेसु	देवेसु, देवेसु	देवेसु, देवेसु	देवेसु, देवेसु	देवेसु, देवेसु	देवाहिं, देवहिं
संबोधन	हे देवाः	हे देवा	हे देवा	हे देवा	हे देवा	हे देवा	हे देवा	देवाहो, देवहो, देव, देवा

परिशिष्ट ३

संस्कृत, प्राकृत, मराठी आणि इतर देशी भाषांतील सादृश्य

संस्कृत	प्राकृत	मराठी	गुजराथी	सिंधी	हिंदी	बंगाली
अशीति	असीइ	ऐश्वी	ऐसी	असी	अससी	आशी
अष्टादश	अङ्गरह	अङ्गरा	अङ्गार, अराड	अङ्गहं	अङ्गारह	आङ्गार
अहम्	अहम्, आहम्	मी	हुं	आऊं, आं	हैं, हुं, मैं	मुह
एकादश	एआरह	अकरा	अगिआर	इकारहं, यारहं	इगारह, यारह	एगार
एतावत् कः	एच्चिल, एत्तिअ	इतका	एठलो	एतिरो	इतना	एते के
कदल	कः	कोण	कोण, कओ	कोहुं	कौन	কলা, কদিলা
कापास	कथल	केळ	केळ, केर	কেবিড়ো	কেলা	কাপাস
कुडार	कुडाड	कुन्हाड	फुहाडी, कुहाडो	কুহাডো	কুল্হাডী	কুডাল
कुव	कुथ	कोठे	কांहां	কिति	কহां	কোথা
खर्पर	खप्पर	खापर	...	...	खप्पर	খাবরা
गर्गीरी	गगरी	घागर	घागर	घाघरि	গাগর, গাগরী	গর্গীরী
गम	गब्म	गाम, गाभा	गाम	गभुं, गभु	गाम	গাব, গাভা
गोवाल	गोवालि	गोवारी, गवळी	गोवाळ, गोवळियो	গোবাল	গোবাল	গোআলা
चटका	चट्थ	चिढी, चिमणी	চিঢ়ী	চিঢ়ী	চিডিয়া	চিডিয়া=পক্ষী
चतुर्दश	चउद्ध	चौदा	চउদ	চোড়হং	চৌদহ	চৌদ্ৰ
चत्वारिंशत्	चालीस	चालीस	চালীস	চালীহ	চালীস	চলিশ
चुल्ही	चुल्डी	চূল	চুলো	চুলিহ, চুল্দো	চুল্দা	চুলি
চূর্ণ	চুণ্ণ	চুনা	চুনো	চুনু	চুনা	চুণ, চূর্ণ, চুনা
চাক্ষ	চোক্ষ	চোখ	চোখখো	চোখো	চোখা	চোখ
(इ)झगड	झगडा	ঝগড়ো	ঝগড়ো	ঝগড়া	ঝগড়া	ঝাঁঢ়া
জ্ঞান	জ্ঞাডণ	জ্ঞাঙ্গ	জ্ঞাঙ্গ	বুহারী	জ্ঞাঙ্গ	জ্ঞান
তাদশ	তারিস	তসा, তেসা	তেবো	তিহঢো	তেসা	তাদশ
দাংड=কাঠी, দাংড়ী	ঢেং	দাংড, দাংডা	ঢাংডো	ঢংডো	ঢাঁড়, ডাঁড়া	ঢঁড়
দ্বাদশ	বারহ	বারা	বার	বারহং	বারহ	বারো
ধূম	ধূম	ধূর, ধূম	ধূম ধুমাডো	ধূহাঁ	ধূঁয়াঁ	ধূয়াঁ
পংচাশত্	পণাসা	পন্নাস	পচাস	পংজাহ	পচাস	পংচাস
বেহর	বোৱ	বোৱ	বোৱ	বেৰ, বেৱি	বেৱ, বৈৱ	বেহৱ
বঘিৰ	বহিৱ	বহিৱা	বেহেৰো	বোঢো	বহৱা, বহিৱা	বহেৱা
ঝমর	ভমৱ	ভোঁবা	ভমৱো	ভৌৰু	ভংবৱ, ভৌৱৰ	ভোমৱ
ভূমি	ভুমি, ভুম্মি	ভুয, ভুই	ভু, ভোয, ভুয	ভূ, ভুই	ভূম, ভুই, ভেং	ভূম

संस्कृत	प्राकृत	मराठी	गुजराथी	सिंधी	हिंदी	बंगाली
यः	जो	जो	जे	जो	जो	জে
वयम्	वयम्	आम्ही	अमे	असीं	हम	আমি
विद्यति	वीसइ	वीस	वीस	বীহ	বীস	বিশ
शत	सत, सय, सअ	शै, शंभर	शो	सौ	सै, सौ	শাখ
शिथिल	दिल्ल	दिला	दीले	ঢিরো, ঢিলো	দীলা	দল
शुक्र	सुक्र	सुका	सुকो	সুকো	সুখা	শুকা
श्वशुर	ससुर	सासग	সসো	সুহো	সসুর	শ্বশুর
सः	সो	তो	তে	সো	সো, তো	সে
स्कंध	खंध	খांদा	কাংধো	কাংধো	কাংধা	কাংধা

परिशिष्ट ४

प्राकृत भाषेच्या व्याकरणावर वन्याच संस्कृत कर्वींनी आतांपर्यंत रचना केली आहे. वाल्मीकीच्या नांवावर प्राकृत व्याकरणाची मूळ सूत्रे मोडतात. वाल्मीकि हा वैदिक च्छन्दानन्तरचा अर्वाचीन अनुष्टुभ च्छन्दामध्ये रचना करणारा आद्य कवि गणला जातो म्हणून ख्यात नांव या संस्कृत वैद्याकरणाच्या दृष्टीने अर्वाचीन भाषेच्या व्याकरणास दिलेले दिसते. शास्त्रमुख्यामध्ये प्राकृत भाषेची थोर्खी गातांना तिचा प्रचेतसपुत्र वाल्मीकि हा व्याकरण कार होता असें मटलें आहे (को चिनिन्देदिमां भाषां भारतीमुख्यभाषितम् । यस्याः प्रचेतसः पुत्रो व्याकर्ता भगवान् ऋषिः ॥ प्राकृतं चार्षमेवेदं यद्दि वाल्मीकि शिक्षितम् ।) परंतु वाल्मीकीची हीं सूत्रे उपलब्ध नाहींत. पद्मभास्त्राचन्द्रिकाकार आपल्या प्रस्तावनेत आपण मूळ वाल्मीकिसूत्रांवरच टीका लिहित आहों असेंच म्हणतो, मार्केडेयांने शाकल्य व कोहल यांचा उल्लेख केला आहे. त्यानंतर वरस्तीचा प्राकृत प्रकाश हाच सर्वांत जुना ग्रंथ होय. वरस्ती म्हणजे जर कात्यायन असेल तर तो बुद्धपूर्वीहि असूं शकेल. त्यानंतर हेमचन्द्रांनें आपल्या सिद्धहेमचन्द्र या संस्कृत भाषेच्या व्याकरणग्रंथाच्या आठव्या अध्यायात प्राकृत भाषेच्ये व्याकरण दिलें आहे व त्यानंतरच्या अनेक ग्रंथकारांनी त्यासच अनुसून आपल्या ग्रंथांची रचना केली आहे. या सर्व ग्रंथांची यादी पुढे दिली आहे.

१ औदार्यचिन्तामणि—श्रुतसागर, २ प्राकृतकल्पतरु—रामतर्कवागीश, ३ प्राकृतकामधेनु—लंकेश्वर, ४ प्राकृतकौमुदी—?, ५ प्राकृतचन्द्रिका—कृष्ण पण्डित (शेष कृष्ण), ६ प्राकृतचन्द्रिका—करंज कवि सार्वगौम वामनाचार्य, ७ प्राकृतदीपिका—संक्षितसार खण्ड ८ वर चण्डीदेव शर्मकृत टीका, ८ प्राकृतपाद—नारायण (संक्षितसार प्राकृतपाद), ९ प्राकृतप्रकाश—वरस्ती, [प्राकृतप्रकाशवर टीका—प्रकृतमंजरी—कात्यायन, प्राकृतचन्द्रिका उर्फ प्राकृत मनोरमा—भामह, प्राकृतसंजीवनी—वसंतराज,] १० प्राकृतप्रक्रियावृत्ति उर्फ ध्युपत्तिदीपिका—हेमचन्द्र प्राकृताध्याय यावर टीका—उदयसौभाग्यगणि, ११ प्राकृत प्रदीपिका—नरसिंह, १२ प्राकृतप्रवोध—हेमचन्द्र—प्राकृताध्यायवर टीका—नरचन्द्र, १३ प्राकृतभाषांतरविधान—चन्द्र, १४ प्राकृतमणिर्दीप—अप्ययवन, १५ प्राकृतमणिर्दीपिका—चिन्नवोम्मभूपाल, अप्यय दीक्षित यांनी लिहिलेले व ग्रंथप्रकाशिनीमध्ये छापलेले, १६ प्राकृतरहस्य उर्फ घडभाषावार्तिक—? १७, प्राकृतरूपावतार—सिंहराज, १८ प्राकृतलक्षण—चण्ड, १९ प्राकृतलंकेश्वर—प्राकृतकामधेनु पहा. २० प्राकृतव्याकरण—समंतभद्र, २१ प्राकृतव्याकरण—शुभचन्द्र, २२ प्राकृतव्याकरणवृत्ति—त्रिविक्रमदेव (मळीनाथ पुत्र), २३ प्राकृतसंस्कार—? २४ प्राकृतसंवेष्ट—मार्कंडेय कवीन्द्र, २५ प्राकृतसूत्र—वाल्मीकि (Oppert 3427, II 5961.), २६ प्राकृताध्याय—हेमचन्द्र शब्दानुशासन अष्टमाध्याय, २७ प्राकृतानन्द—रघुनाथशर्मा, २८ प्राकृताध्यायी—मनोरमा—चन्द्रिकाटीका—नीलाभवर मित्र, २९ वाल्मीकिसूत्र—प्राकृत व्याकरण (Rice 26) ३० घडभास्त्राचन्द्रिका—भाम (Rice), ३१ घडभास्त्राचन्द्रिका—लक्ष्मीधर, ३२ घडभास्त्रमङ्गी—? ३३ पद्मभाषाप्राकृतप्राकृत—दुर्गणाचार्य, ३४ पद्मभाषासुवन्तादर्श नागोवा—तंजावरच्या तुळाङ्गीकरितां, ३५ संक्षितसार—प्राकृतपाद—क्रमदीश्वर,

परिशिष्ट ५

इंडो इराणी (आर्यन) भाषांवंश

इंडिक-ईंडो आर्यन-भारतीय भाषांवंश.

दार्दिकभाषा संघ

पैशाची प्राकृत

अर्वाचीन दार्दिक भाषा
(काश्मिरी, शिंगा, केहि-
स्तानी चित्राळी, काफिरी)
आमोनिया युरोप ३०
कांतील जिप्सी भाषा

उदीन्य (गांधार, पंजाब वायव्येकडील प्रांत)	खरोष्ठी आणि अशोकोत्तरकालीन वायव्येकडील शिलालेखांची भाषा	- व्राचट अपभ्रंश-सिंधी केकय, मद, टक ३०— (पश्चिम पंजाबी) शाया दौली	- लहारी पूर्व पंजाबी दौली
शिवाय उत्तर=—मूळ खस=— हिमालया- कडील	खश— दार्दिक ?	खश अपभ्रंश-पहाडी भाषा	- पश्चिमेकडील (मंडेआळी, किंउंथळी, सिरणीरी ३०) - मध्यवर्ती (गढवाळी, कुमाऊनी) - पूर्वेकडील (खासकुञ्ज किंवा नेपाळी)
प्रतीन्य (गुजराथी ३० भाषा नैऋत्ये- कडे)	? पाली व— मागधीची छाया—एलु— गिरनार—लाटी, आभीरी—नागर— येथील सौराष्ट्री, अवंती अपभ्रंश अशोक (शौरसेनी आणि लेखां- गुजर=दार्दिक ची भाषा यांची छाया)	मागधीची छाया—एलु—सिहली शौरसेनी—शौरसेनी—पश्चिम अपभ्रंश हिंदी— (अवहट)	- पश्चिमेकडील—मारवाडी - गुजराथी - जयपुरी, हारीती - मेवाती, गुजरी - माळवी, नेमाडी - हिंदुस्थानी (हिंदी उर्ध्व, पंजाबी व राजस्तानी यांच्या छायेसह) - बांगद - ब्रजभाषा - कनोजी - बुंदेलं
मध्यदेशाय (कुरु पांचाल ३० मध्य किंवा पश्चिम दुआ- वांतील भाषा)	शौरसेनी— शौरसेनी—पश्चिम अपभ्रंश हिंदी— (अवहट)	अर्ध मागधी— अशोककालीन पूर्वेकडील भाषा मैयांची मुरुय भाषा (कोइने ?) प्राचीन उत्तर हिंदुस्थानी, कोयने—ग्रांथिकपाली	- पूर्व हिंदी— (पुरभय्यी)—बघेली - अवधी - छत्तीसगढी - बघेली - अवधी
प्राच्य (कोसल ३० पूर्वेकडील देश, बुद्धाची भाषा)	मागधी— अपभ्रंश महाराष्ट्री— महाराष्ट्री—मराठी गाथा पाणिनी-उदी- च्योपासून त्रिं. पू. ५ वै शतक	मागधी— अपभ्रंश महाराष्ट्री—मराठी आणि कोंकणी	- भोज पुरिया— - मैथिली— - मगही - उरिया - बंगाली तिच्या पोटभाषा आसामी
दाक्षिणात्य— (राष्ट्रीक ? दक्षिणेकडील)	संस्कृत— गाथा पाणिनी-उदी- च्योपासून त्रिं. पू. ५ वै शतक	(संस्कृत प्राकृत मिथ्र)	